

Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantikî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayırılması

Increasing the Number of Sciences: Logical Foundations of the Classification of the Sciences and the Separation of the Sciences

Eşref Altaş¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Eşref Altaş (Doç. Dr),
İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
E-posta: esref.altas@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9758-510X

Başvuru/Submitted: 26.12.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
07.02.2022
Son Revizyon/Last Revision Received:
07.02.2022
Kabul/Accepted: 14.02.2022

Atıf/Citation: Altaş, Eşref. Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantikî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayırılması. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/1, (Mart 2022): 29-54.
<https://doi.org/10.26650/iiuitd.2022.1047425>

Öz

Bu makale, klasik bilimler sınıflamasının burhanî temellerine odaklanmaktadır. Bu çerçevede öncelikle bütün varlığın tek bilimle kuşatılmasının imkansızlığından kaynaklanan öğrenme zorluğuna dikkat çekilerek bilimler tasnifinin eğitimsel temeli açığa çıkarılmıştır. Ardından tasnifin ontolojik ve epistemolojik temellerine işaret edilerek en genel anlamıyla bilimlerin taksimi verilmiştir. Ardından özellikle İbn Sînâ bakış açısından bilimlerin önce ve sonra, üstün ve aşağı, üst ve alt diye nitelenmelerinin gerekçesi ve ölçütleri üzerinde durulmuştur. Bilimlerin konu ve meseleleri arasındaki genellik-özellik ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkan bütün-parça bilimler, asli-ferî bilimler, tümel-tikel bilimler şeklindeki ayrımların burhanî arka planı ortaya çıkarılmıştır. Bilimlerin konuları itibarıyla birbirinden nasıl ayrıştıkları, bilimlerin yöntemleriyle ayrışmalarının mümkün olup olmadığı, aynı konuyu ele alan iki farklı bilimin mümkün olup olmadığı gibi bilim tasnifi ve hiyerarşisini ilgilendiren sorunlar tartışılmıştır. Bilimlerin konularının cins, tür, sınıf ve bunlara eklenen kayıtlarla nasıl çoğaltıldığının burhanî temeli üzerinde durulmuş, bilimlerin konusal birliğinin hükmi ve hakiki olmasının anlamı incelenmiştir. Makalede ayrıca bilimlerin taksiminin aklı, itibarı ve istikraî bir taksim olup olmadığı tartışılarak bilimlerin sayısının çoğaltılmasının imkanına dikkat çekilmiş, bilimlerin konularının sınırlandırılmasının zorunluluk içermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, bilimler tasnifi, bilimlerin konuları, asli ve ferî bilimler, tümel ve tikel bilimler

ABSTRACT

This paper focuses on the apodictic foundations of the classical sciences' classification. First of all, within this framework, the educational basis of the classification of sciences is revealed by drawing attention to the difficulty in learning arising from the impossibility of encompassing the entirety of existence within a single science. Then, the ontological and epistemological foundations of the classification are pointed out and the

division of sciences in the most general sense is given. Particularly from Ibn Sînâ's perspective, the rationale and criteria for qualifying sciences as being "before" and "after," superior and inferior, up and down are emphasized. The apodictic background of the distinctions in the form of whole-partial sciences, primary-secondary sciences, universal-particular sciences, which all emerged depending on the generality-specificity relationship between the subjects and issues of sciences, is revealed. Problems related to the classification and hierarchy of science, such as how sciences differ from each other in terms of their subjects, whether it is possible to separate sciences from their methods, and whether it is possible to have two different sciences dealing with the same subject, are discussed. The demonstrative basis of how the subjects of the sciences are reproduced with genus, species, class, and the records added to them is emphasized, and the meaning of the thematic unity of the sciences conceptualized as being legal and genuine are examined. The paper also discusses whether the division of sciences is a rational, nominal, and inductive, drawing attention to the possibility of increasing the number of sciences, and it concludes that there is no necessity for a limitation on the subjects of the sciences.

Keywords: Ibn Sînâ, classification of sciences, subjects of sciences, primary and secondary sciences, universal and particular sciences

EXTENDED ABSTRACT

It is beyond the power of man to encompass the whole of existence in a single science, considering the multiplicity and diversity of beings. Therefore, the necessity for multiplying the sciences has emerged; however, this is not a mental necessity, but an educational one. The multiplication is achieved based on an ontological background, first through the abstract and concrete presence of the being in the being, then over the categorical distinctions of concrete beings, and finally over the natural types that emerge in nature. However, when the sciences are considered, it is not necessary to take into account such a background and the true unity that takes place outside its ambit. For this reason, the sciences did not emerge entirely following this scheme because it is also possible to imagine a subject that includes a legal or nominal unity and to investigate what is attached to it. This situation is one of the reasons why the number of classical sciences gradually increased in the process and reached a large number in the works of scholars such as Taşköprülüzâde.

Apodictic logic, which is valid in the classification and hierarchy of classical sciences, is not a subject emphasized in contemporary studies; however, this paper focuses on this very issue. To proceed, after providing the basic classification of the sciences, this paper tries to explore the various qualifications of the sciences and its apodeictical background.

Considering this logic, the following features about the sciences are determined: sciences are defined as "before" and "after." This characterization of sciences has two bases. Being "before" in the sciences manifests with an ontological grounding while being "after" manifests with an educational justification. We can say that, from an ontological perspective, there was no other science before metaphysics, and from a practical and epistemological perspective, there is no other science after metaphysics.

Being superior, medium, or inferior means that the sciences are classified according to certain values. This classification is founded on two bases, the first of which is "a state of

having no needs in existence and definition,” and the second is “being an end and a means.” According to the first basis, metaphysics, which needs no other entity in terms of existence and definition, is superior; mathematics, which needs others in terms of existence but does not need them when it comes to definition, is medium; and nature, which needs them both in existence and definition, is inferior science. According to the second criterion, theoretical sciences are superior and practical sciences are inferior.

However, the expressions of superior and inferior science are used in terms of subject, principle, issues and type of proof. This shows that this type of characterization is used for situations where the direction of the relationship between two relative sciences is not fully determined. Therefore, in the texts containing the classification of sciences, the expressions of superior and inferior sciences have a wide range of uses that are vague and lack a fixed framework.

Classical sciences are also considered in terms of generality and specificity. Sciences that do not have a generality–specificity relationship between their subjects do not form a hierarchy because they are unrelated and disjointed. While the sciences that deal with species having equal ranks under the same genus are “sciences of equal rank,” those that have no general or specific relationship in terms of their subjects are “discrete sciences.” Sciences that have a general and specific relationship between their subjects are revealed as whole–part, primary–secondary, universal–particular sciences according to this type of relationship. If the general–specific relationship is such that a species is identified by the addition of parts to a genus and making it the subject of science, this examination does not separate the species from the genus and exclude it from science; it only makes the specific a part of the general. Thus, the study of different species of a genus reveals partial sciences— which are called primary sciences— according to secondary sciences. Secondary sciences, on the other hand, emerge as a result of examining some, but not all, of the components of a certain species with a certain constraint, or by separating a certain class from the genus with a certain constraint. If the generality is not like genus, species, or class, but as the generality of general accidents, then we can say that universal and particular sciences have emerged. In this sense, in terms of how existence is examined; metaphysics, dialectics, and sophism are universal sciences, while other sciences are particular.

In this way, sciences are described: depending on the hierarchy of the issues in existence as before and after; according to their value as superior, medium, and inferior; and in terms of the general–specific relationship between their subjects as being whole–part, primary–secondary and universal–particular. The sciences differ in their subject matter; they also form a hierarchy in terms of examining a genus, species, or subject that creates a real or nominal unity with a certain perspective. This hierarchy and separation emerge in terms of the subjects, issues, and principles discussed in this paper.

Giriş

Bilimleri parçalarına veya tikellerine bölmek (*taksîm*) niçin önemlidir? Bu soruya genellikle ihtatayı kolaylaştırmak, öğrenmeye teşvik etmek, kavrayışı artırmak ve bölümleri karşılaştırmaya imkan sağlamak diye cevap verilir.¹ Tedvin edilmiş bir bilimi veya o bilimle ilgili eseri tanımanın bağlı olduğu şartlardan (*er-rü'ûsü's-semâniyye*) birinin *taksim* olması da aynı gerekçeye dayandırılır. Taksim yoluyla bilimlerin bölünmesi öğrencinin her kısımına ilgili şeyleri genel bir tarzda öğrenmesini ve ilgili olmayan şeyleri öğrenmekle vaktini zayi etmemesini sağlar. Örneğin bir kitabın “Bir mukaddime, dört bölüm ve bir hatimeden ibarettir.” şeklinde kısımlarının söylenmesinde de aynı amaç gözetilir.² Bilimi tanımanın şartlarından biri de bilimin tertipteki yerini açıklamaktır. Bu noktada bilimin bilimler arasındaki mertebesi, konusunun özel veya genel oluşu, önemi ve bilimler arasındaki değeri ifade edilir. Bununla temelde ilgili bilimin öğrenim tertibindeki yeri, öne alınması veya geriye bırakılmasının daha uygun olup olmayacağına dair bir dikkat oluşturulur.³

Bilimler tasnifi hakkındaki çalışmalar çoğunlukla tasnif tarihi, bilimlerin hiyerarşisi ve bilimlerin hiyerarşideki yeri üzerine odaklanır, öte yandan düşünürlerin bilimler tasnifini tespit etmeyi amaçlar. Bazı çalışmalar ise tasniflerin ontolojik ve epistemolojik temellerine vurgu yapar.⁴ Bu makalenin amacı ise bilimlerin taksiminde⁵ ve bilimler arasındaki hiyerarşik ilişkilerin konuları itibarıyla belirlenmesinde klasik dönemde gözetilen burhanî mantığı ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla bilimlerin en genel tertibine kısaca işaret edildikten sonra bilimler arasındaki bir-çok, mutlak-mukayyet, önce-sonra, üstün-aşağı, genel-özel, bütün-parça, asıl-dal ve tümel-tikel ilişkilerinin burhanî mantığı üzerinde durulmuştur. Makalenin birçok defa ele alınmış bilimler tasnifine tekrar odaklanmasının gerekçesi Taşköprülüzâde'nin (öl. 968/1561) klasik düşünürler hakkında “Bilimlerde asıl ve dal olmanın ne demek olduğu, üst ve alt bilim olmanın ne demek olduğu düşünürlerin açıklama teşebbüsünde bulunmadıkları şeylerden biridir.”⁶ dediği durumun, bilimler taksimine dair çağdaş İslam felsefesi çalışmaları için de geçerli görünmesidir.

1 Cahit Şenel, “İbnü'l-Ekfânî'nin İrşâdü'l-kâsîd'da İlimler Sınıflandırması”, *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2019), 203.

2 “er-Rüûsü's-semâniyye” anlayışının felsefe öğretimindeki gelişim seyri ve amacı hakkındaki tartışmalar için bk. Mustakim Arıcı, “Temel Problemler Ekseninde Tasnifü'l-ulûm ve Enmüzeccü'l-ulûm Literatürleri”, *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2019), 38-42.

3 Muhammed b. A'lâ Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu istilâhâti 'l-fünûn ve 'l-ulûm*, ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc; çev. Corc Zeynati - Abdullah Halidi (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996), 1/15.

4 Bu çalışmalardan biri için bk. Osman Bakar, “Classification of Knowledge in Islam” (Kuala Lumpur, 1992).

5 Bu makalede bilginin değil, bilimlerin taksiminden bahsediyoruz. Bilginin taksimi için bk. Mehmet Özturan, “Seyyid Şerif Cürcânî'nin Risâle fî taksîmi'l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, *Nazarîyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Nisan 2015), 101-138.

6 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *el-Livâü 'l-merfû' fî hall-i mebâhisi 'l-mevzu: İlimlerde Konu, İlke ve Meseleler - Felsefe ve Kelamda Konu Tartışmaları*, thk. ve çev. Eşref Altaş (İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 150.

1. Bilimi Bölümlemeli miyiz?

el-Cem müellifi felsefe “varlık olarak varlığın bilgisi” olarak tanımladıktan sonra felsefenin bütün bilimleri kapsadığını belirtir ve şunu ekler:

“Felsefenin doğru tanımı disiplinin tikellerinin araştırılması (*istikra*) yoluyla açığa çıkar. Nitekim bilimlerin konusu ve maddeleri ya metafizik ya fizik ya mantık ya matematik veya siyasettir. Felsefe ise bu bilimleri çıkarıp ortaya koyan disiplindir. Hatta âlemde felsefenin dahlinin olmadığı, bir amaç gütmeyeği ve -insanın gücü ölçüsünde- bilgi sahibi olmadığı hiç bir varlık yoktur. Bizim bu anlattığımızı, Eflatun’un benimsediği “bölümleme yolu (*tarîku'l-kısme*)” açıklar ve ortaya koyar. Çünkü bölümlemeyi yapan kimse varlıklardan hiçbirinin bölümlemenin dışında kalmasını istemez.”⁷

Felsefe, varlık olmak bakımından varlığın bilimi olarak, hiçbir mevcudu dışta bırakmayacak ve bütün bilimleri kapsayacak şekilde araştırır ve varlığın tikellerinin araştırılması yoluyla bilimlerin türlerine ulaşılır. *el-Cem*’in müellifine göre hem Eflatun hem de Aristo kendilerine has yöntemlerle bu idealin peşindedir. Müellife göre Eflatun da “*taksim yoluyla*” hiçbir mevcudu dışta bırakmayacak şekilde, felsefe üzerinden varlık bilgisine sahip olmayı amaçlar.⁸ Çünkü Eflatun *aritmetik*, *geometri*, *astronomi*, *harmonia* gibi bilimlerin en tepesinde varlığı anlamının yolu olarak *diyalektiki* görür.⁹ Diyalektik bir yandan varsayımları birer birer atarak idealara yükselir; bir yandan da cins ve türler dizisi içindeki varlıkların birbiriyle ilişkisini ya tikelleri toplamak veya toplamları tabii mafsallara bölmek yoluyla (*taksîm: diairesis*) araştırır.¹⁰ Aristo, Eflatun’un varlığı araştırmak yöntemi olan bölme yönteminin devamı ve tamamlayıcısı olan “kıyas yoluna (*tarîku'l-kıyâs*)” önem verir. Onun da temel amacı âlemde mevcut olan bilgileri sistemleştirme ve varlığı olduğu gibi açıklamaya çalışmaktır. Bu nedenle felsefeyi “Varlık olarak varlığın bilgisidir” şeklinde tarif etmek doğrudur.¹¹

İbn Sînâ (öl. 428/1037) tarafından daha sık kullanılan felsefe tanımına göre ise insanın felsefi anlamda yetkinleşmesi eşyanın hakikatlerini ve hallerini gücü yettiği ölçüde bilmekle gerçekleşir.¹² Hakikatler ve bu hakikatlerin halleri ise hem çok; hem de özel ve geneliyle, parça ve bütünüyle, tikel ve tümeliyle, cevher ve araziyle, zorunlu ve mümkünle çeşitlidir. Varlığı bir defada ihata etmek ve tek bilim haline getirmek çokluğu ve çeşitliliği dikkate alındığında insanın gücünü aşar. Bu nedenle ya hakikî veya hükmi bir şekilde birlik içeren bir

7 Fârâbî, *Kitâbü'l-Cem ' beyne re 'yeyi 'l-hakîmeyn*, thk. Albert Nasri Nadir (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2. bs., 1968), 80.

8 Metnin devamı dikkate alındığında bir bilimi tanımanın bağlı olduğu şartlardan (*er-rü'ûsü's-semâniyye*) biri olan öğretim tarzlarına dikkat çeker ki bunlar da Eflatun ve Aristo'nun yöntemlerini içeren *taksîm*, *tahlil* veya *terkîb* ve *tahdîd*dir. Fârâbî, *Kitâbü'l-Cem '*, 87-88; Taksim ve terkip yoluyla tanımlar için bk. Sümeyye Taştekin, *Klasik Mantıkta Tam Tanım ve İmkânı*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 43-47.

9 Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyuboğlu - M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 254 (534e).

10 Platon, *Devlet*, 253-257 (531d-535a).

11 Fârâbî, *Kitâbü'l-Cem '*, 87-88.

12 İbn Sînâ, *Uyûnü'l-hikme*, thk. Abdurrahman Bedevi (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 2. bs. 1980), 16; İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esnâ'l-makâsîd fi envâi'l-ilim*, thk. Abdülmunim Muhammed Ömer (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1990), 91.

konu varsayılır ve ona ilişkinler araştırılarak bölümlene yapılır. Böyle yapılmazsa “her bilim her bilme girer” ve inceleme özel bir konuda değil, mutlak varlık hakkında olur. Dolayısıyla varlığı olduğu gibi açıklamaya çalışmak ve varlıkları araştırmak ancak *mevcutların taksim edilmesi* ile mümkün olabilir. Eğitim zorunlulukları da varlığın ve hallerinin sınırlanmasını ve birbirinden ayrıştırılmasını gerektirir.¹³

İşte bilimler varlığın taksiminden hareketle bir şeyin veya uyumlu çok şeylerin ya mutlak olarak veya kayıtlı bir şekilde konu alınmasını ve o konunun zatî ilişkinlerinin araştırılmasını üstlenir.¹⁴ Buna göre bilimlerin bir kısmının konusu, herhangi bir anlam ilavesi olmaksızın salt doğası ve hüviyeti bakımından mutlak olarak alınır, sonra onun zatî arazları araştırılır. Örneğin aritmetiğin konusu mutlak olarak sayıdır. Bir kısmının konusu ise -hareketli küreler ilminde olduğu gibi- doğasına ve hüviyetine eklenen bir anlam ilavesiyle mukayyet olarak alınır, sonra o kayıtlı konunun zatî arazları araştırılır.¹⁵ Böylece bilimler konuları itibariyle çeşitlenir. Ancak yine de bir meselenin tek başına bir bilim olarak tedvin edilmesinde ve yine ortak olmayan birçok meselenin bir münasebetle bir konu haline getirilip bir bilim olarak tedvin edilmesinde aklen bir engel yoktur.¹⁶ Bu münasebet, uyum ve birlik bazen cinste gerçekleşir. Örneğin çizgi, yüzey ve cisim bunların cinsi olan miktarda birleşir. Bazen -nokta, çizgi, yüzey ve cismin sırasıyla birbirlerine nispetlerinin benzerliğinde birleşmesi gibi- nispette birleşir. Bazen gayede gerçekleşir. Örneğin tıp ilminin unsurlar, mizaçlar, karışımlar, organlar, kuvveler ve fiiller gibi meseleleri sağlık gayesine nispetle bir araya gelerek tıbbın konusunun parçalarını oluştururlar. Ahlak ilminin konusunun parçaları da âdete nispetle bir araya gelirler. Bazen de konular bir ilkede birleşirler. Örneğin kelam ilmi ilahî olmakta birleşir.¹⁷ Bazen de bir ilmin konusu izafet yoluyla birleşir. Örneğin fıkıh usulü ve mantığın konuları böyledir.¹⁸ Böylece çok sayıda bilimin ortaya çıkması sağlandığı gibi bu durum bilimlerin zorunlu olarak doğadaki türlere bağlı olmadığını; tersine istihsanî olarak aklî, hükmî ve itibarî birliklerden de tedvin edilebildiğini gösterir.¹⁹

13 İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: İkinci Analitikler Burhan*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 79 (150); Taşköprülüzâde, *el-Livâü 'l-merfû'*, 152; Ömer Odabaş, *İbn Sînâ'da Bilimsel Yönteme Giriş Konu İlke ve Mesele*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 132-133.

14 Taşköprülüzâde, *el-Livâü 'l-merfû'*, 152.

15 İbn Sînâ, *Burhan*, 104 (183).

16 Taşköprülüzâde, *el-Livâü 'l-merfû'*, 152.

17 İbn Sînâ, *Burhan*, 104 (183).

18 Sadrüşşerîa gayede birliğin bir tanımının olmadığından hareketle gayede birliğin bir bilimin konusunu veremeyeceği görüşündedir. Bu sebeple Sadrüşşerîa yeni bir birlik teklifi ileri sürmüş ve şöyle demiştir: İlimde iki şey arasındaki izafetin konu olması mümkündür; böylece hakkında araştırma yapılan bir kısım ilişkinlerin bu iki göreliden birinden, bir kısmının da diğerinden neşet etmesi gerekir. Örneğin fıkıh usulünde delillerin hükümlere ulaştırması bakımından deliller ve hükümler araştırılır; mantıkta tanım ve kıyasa ulaştırması bakımından tasavvur ve tasdik araştırılır. Sadrüşşerîa, *et-Tavzih ala 'l-Tenkîh*, (Kahire: el-Matbaatü 'l-Hayriyye, 1306), I/141-142; Sadrüşşerîa'nın yeni teklifine itiraz için bk. Tefâtânî, *et-Telviḥ*, (Kahire: el-Matbaatü 'l-Hayriyye, 1306), I/143-144; Mantığın konusu ve değişim süreci için bk. Harun Kuşlu. “Ebû Bişr Mettâ'dan İbn Sînâ'ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul Anlamlar mı?”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 1-28.

19 Taşköprülüzâde, *el-Livâü 'l-merfû'*, 152; Sıddık Hasan el-Kannevci, *Ebcedü 'l-ulûm*, (Dimaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfeti ve 'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1978), 44.

2. Hikmetin Genel Olarak Kısımları

İbn Sînâ'ya göre hikmet tasavvur ve tasdikiyle ister teorik ister pratik olsun bütün var olanların hakikatini bilmek yoluyla nefsin yetkinleştirilmesidir. Varlığı bizim seçim (*ihitiyâr*) ve fiilimizle ilgili olmayan varlıkların bilgisine *teorik hikmet*, varlığı bizim seçim ve fiilimizle ilgili olan şeylerin bilgisine ise *pratik hikmet* adı verilir.²⁰

İbn Sînâ teorik hikmetin dörtlü ve üçlü taksimlerini verir. Dörtlü taksiminin temel ontolojik mantığı şöyledir: [1] Varlıkların ortak hallerini araştıran bilim ilk felsefe veya tümel felsefedir (metafizik). [2] Her bir türün özel hallerini araştıran bilimlere ise üç tanedir: [a] Maddeye muhtaç olmayan varlıkların hallerini araştıran ilim teoloji (*ilm-i ilâhî*) adını alır. [b] [ii] Dışta maddeye muhtaç olan ancak maddeden soyutlanması zihinde mümkün olan varlıkların hallerini araştıran ilim matematiktir. [ii] Dışta maddeye muhtaç olan ancak zihinde maddeden soyutlanması mümkün olmayan varlıkların hallerini araştıran ilim fiziktir. Dolayısıyla bu taksime göre felsefenin teorik kısmı ilk felsefe, teoloji, matematik ve fizikten ibarettir.²¹ Öte yandan İbn Sînâ'nın farklı eserlerinde teorik felsefeyi üçlü taksime tabi tutup konusu varlıkta maddeye muhtaç olmadığından ilk felsefeyi teoloji ile birlikte ele aldığı da görülür.²²

İbn Sînâ pratik hikmetin de dörtlü ve üçlü taksimlerini verir. Pratik hikmetin taksiminin mantığı ise şöyledir: Pratik felsefe insan irade ve kudretine bağlıdır. İradeli her fail fiilinde bir amaç gözetir: Bu amaç [1] ya sadece o kişiye özgüdür ki bu ahlakıdır. [2] Ya da o kişi ile yakın çevresi ve ailesine özgüdür ki o da ev idaresidir. [3] Ya da o kişiyle birlikte insanların geneline dönüktür ki bu da siyasettir. [4] Ya da o kişinin yaşadığı şehrin nasıl kontrol altında tutulacağına ve yararının nasıl gözetileceğine dönüktür ki bu da şehir idaresidir.²³ Öte yandan İbn Sînâ'nın farklı eserlerinde fiilin amacının o kişiyle birlikte insanların genelini ister siyaset ister şehir düzeyinde ortaklığını tek bir bilim olarak kabul edip pratik felsefeyi üçlü bir taksime tabi tuttuğu da görülür.²⁴

Bilimlerin tasnifine dair çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu nedenle burada bunun yerine bilimlerin birbiri ile türlü ilişkilerini ortaya çıkaran bilimsel (burhanî) mantığa odaklanacağız. Bunu gerçekleştirmek için öncelikle bilimler arasındaki önce-sonra, üstün ve aşağı ilişkilerini ele alıp ardından bilimlerin konuları itibarıyla ayrımlarının mantığına geçeceğiz.

3. Önce ve Sonra Olmak Bakımından Bilimler

Öncelik (*tekaddüm*) zat, illiyet, zaman, şeref ve rütbe bakımından olabilir.²⁵ Klasik bilimler tasnifinde metafizik dışında gerçek anlamıyla ne “önce” ne “sonra” nitelenebilecek başka bir disiplin yoktur. Bu nedenle bu meselenin metafizik üzerinden ele alınması gerekir.

20 İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifa: Mantığa Giriş Medhal*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 5 (10).

21 İbn Sînâ, *Mantuku 'l-meşrikiyyin: el-Kasidetü 'l-müzdevice fi 'l-mantuk*, tsh ve nşr.: Muhyiddin el-Hatib - Abdüfettah el-Fetlan (Kum: Ayetullahi 'l-Uzma el-Mar'âşi, 2. bs., 1405), 5-7.

22 İbn Sînâ, *Medhal*, 7 (12); Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme*, (Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1373 hş), II/6, 13.

23 İbn Sînâ, *Mantuku 'l-meşrikiyyin*, 5-7.

24 İbn Sînâ, *Medhal*, 7 (13); Râzî, *Şerhu Uyûni 'l-hikme*, II/16-17.

25 Râzî, *el-Erba 'in fi usuliddin*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü 'l-Külliyati 'l-Ezheriyye, 1985), I/23-25.

Metafizik konusu, meseleleri ve faydası dikkate alındığında her bakımdan tikel bilimlerden öncedir ve bu nedenle ona “doğadan önce gelen şey” (*mâ kable 't-tabîa*) denilir. Ancak rütbe aklî olabileceği gibi *itibari* de olabilir. Nitekim öğrenim itibariyle metafizik doğadan sonradır (*teahhür*); bu sebeple ona “doğadan sonra gelen şey” (*mâ ba 'de 't-tabîa*) denilir. O halde metafiziğin önce ve sonralığını bu adları üzerinden incelemek mümkündür. O halde “öncelik” metafiziğin konu, mesele ve faydası itibariyle olup ontolojik bir temele sahipken “sonralık” ise eğitim itibariyle olup pratik ve epistemolojik bir temele sahiptir.

Metafizik *konusu itibariyle* diğer bilimlerden öncedir. Çünkü varlık olması bakımından varlık ile varlığın ilke ve arazları, varlıkta, maddeden ve matematiksel nesnelere öncedir ve onların varlıkları hiçbir yönden maddenin veya maddeye ilişkin şeylerin varlığına muhtaç değildir. Metafizikte maddeyi her bakımdan incelemeyen birtakım şeylerin incelenmesinin sebebi ise bu şeylere varlığı maddeye hiçbir yönden muhtaç olmayan bir anlamın ilişmesidir. Nitekim İbn Sînâ'nın farklı yerlerde tekrar tekrar dile getirdiği üzere metafizikte incelenen şeyler dört kısımdır: [a] Maddeden ve maddeyle ilgili olmaktan tamamen uzak soyut ve ayrık şeyler; [b] Maddeye karışmış olsa da bu karışma zâtı itibariyle olmayan, bilakis maddeden önce gelme, maddenin kendisini kaim kılmayıp kendisinin maddeyi kaim kıldığı bir şekilde karışmış olan şeyler ki suret (*form*) böyledir. [c] Bazen maddede bazen de maddede olmaksızın var olan şeyler ki nedensellik ve birlik böyledir. [d] Hareket ve sükun gibi maddi şeyler ki bunların maddi durumları değil, varlık tarzları incelenir. Sonuç olarak metafizikte incelenen şeyler maddeye muhtaç olmamakta ortak olup ya tamamen veya farklı bakımlardan matematik nesnelere, maddeden ve maddi şeylerden önce bulunur.²⁶

Metafizik *meseleleri itibariyle* de diğer bilimlerden öncedir. Çünkü metafiziğin incelediği şeylerin zorunlu varlık ve ayrık akıllar gibi *zat itibariyle* önce olması metafiziğin önce olmakla nitelenmesinin bir sebebidir.²⁷ Metafizik, incelediği şeylerin öteki bilimlerin incelediği şeylerden *daha genel olması itibariyle* de öncedir.²⁸ Örneğin metafizikte incelenen birlik, çokluk, zorunluluk, imkan ve imkansızlık gibi kavramlar öteki bilimlerde incelenen şeylerden geneldir.²⁹ İbn Sînâ'ya göre metafiziğin bir meselesi ve gayesi de varlığın İlk İlke'sinin ispatıdır. İlke'nin ispatı malûllerden ve duyulurlardan hareketle değil de doğrudan aklî öncüllerle yapılabilir mi? İbn Sînâ'ya göre bunun bir yolu vardır. Dolayısıyla metafizikte ilk ilkenin, duyulurlardan hareket eden bir ispat deliliyle değil de aklî tümel öncüllerle ispatlanması yolu (*imkan delili*) metafiziğin bir başka itibarla önce olmasını doğurur. Bu yola göre aklî öncüller varlığın zorunlu ilkesinin varlığını zorunlu kılar; onun her şeyin ilkesi olduğunu ve her şeyin bir tertibe göre ondan zorunlu olarak meydana geldiğini belirler. Fakat İbn Sînâ insanın epistemolojik

26 İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifa: Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), I/13-14 (31).

27 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/19 (50); Muhammed Mehdi b. Ebû Zer Kâşânî Nerâkî, *Şerhu 'l-İlahiyyât min Kitâbi-Şifâ*, zir-i nazar: Mehdi Muhakkık (Tahran: Müessesse-i Mütâlaât-ı İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şube-i Tahran, 1986/1365),165.

28 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/19 (50).

29 Nerâkî, *Şerhu 'l-İlahiyyât*, 165.

sınırlılığı sebebiyle İlk İlet'in önceliğini ve doğrudan aklî öncüllerle kanıtlama yolunu ancak genel varlık mertebeleri şeklinde takip edebildiğimizi söyler. Sonuç olarak İbn Sînâ'ya göre metafiziğin meseleleri itibariyle önce olması incelediği şeylerin varlık hiyerarşisi içindeki önceliği, genelliği ve metafiziğin bir meselesi olarak Tanrı'nın malullere ihtiyaç duymayan bir ontolojik kanıtla ispatlanabilmesi sebebiyledir.³⁰

Metafizik göre *faydası itibariyle* de öncedir. İbn Sînâ'ya göre Üst bir ilim olması itibariyle metafiziğin belli bir bilimi gaye edinerek ona özel bir fayda vermesi söz konusu olmaz. Ancak fayda kayıtsız bir şekilde anlaşılabilir ve bu genel anlamıyla fayda, bir şeyin kendisinden üstün, kendisine eşit veya kendisinden aşağı bir anlama ulaştırması şeklindeki üç şıkkı da kapsar. Metafiziğin faydası üst bilimin aşağıdaki bilime fayda vermesi, yardım ve önderlik etmesi anlamındadır. Bu da iki şekilde olabilir: Birincisi metafizik, tikel bilimlerin tasdiki ilkelerine kesinlik kazandırır ve böylece tikel bilimlerin her biri geçerli deliller inşa eder ve meselelerini tahkik edebilir. İkincisi metafizik, ilke olmasalar bile tikel bilimlerdeki varlık ve birlik gibi ortak kavramların mahiyetini belirler.³¹ Ayrıca zorunlu varlık, akıllar vb. metafizikte ispat edilen failer tikel bilimlerde incelenen şeylerin varlık bakımından ilkesi olduğu gibi, onların bilinmesi de bunların bilgisinin gerçekleşmesinin ilkesidir.³²

Öncelik-sonralık ilişkisi metafizik dışındaki diğer bilimler arasında da kurgulanabilir mi? Örneğin aritmetik ve geometride incelenen şeylerin “doğadan önce” olduğu söylenemez mi? Bu durumda aritmetik ve geometri için de doğadan önce anlamında “mâ kable't-tabia” ifadesi kullanılabilir mi?

İbn Sînâ'ya göre geometride incelenen şeyler, yani çizgiler, yüzeyler, küp gibi matematiksel cisimler ve bunlara yüklem olan ölçü (*miktar*) varlıkta doğadan ayrı bulunamaz. Dolayısıyla yukarıda metafizikte incelenen şeylerin *zat ve genellik itibariyle* önce olduğu kuralını karşılayamadıkları ve varlıkta maddeye muhtaç oldukları için onların bilimi olan geometri “doğadan önce” adını alamaz.³³ Yukarıdaki soru, doğadan varlık olarak önce olduğu için “sayı” hakkında daha güçlü bir şekilde sorulabilir. Ancak İbn Sînâ metafiziğin önceliğini yukarıda [a] konusunun genelliğine, [b] meselelerinin zat itibariyle soyut olup maddeye muhtaç olmamalarına, [c] faydası bakımından da tikel bilimlerin ilke ve kavramlarını vermesine dayandırmıştı. Şimdi geometride incelenen sayı tabiata nispetle bu özelliklerin hiçbirini karşılamamaktadır. Sayı ne en genel kavramdır, ne zat itibariyle soyuttur, ne de tabiatın ilkesidir. Sayı hem ayrıklara hem doğal varlıklara ilişirse de aritmetik sayının bu ikisini de kuşatan mutlak halini ve arazlarını inceleyemez. Aritmetikte sayı öncelikle vehimdeyken kendisine konum ilişkisi itibariyle, ikinci olarak doğal varlıklara ilişerek onları sayması itibariyle incelenir. Bu itibarla sayının doğal varlıklardan ayrı, genel ve soyut olduğu dolayısıyla onları öncelediği söylenemez.³⁴

30 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/18-19 (47).

31 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/16 (36-39); 17 (43).

32 İbn Sînâ, *Metafizik*, I, 16 (39).

33 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/20 (50-51); Nerâkî, *Şerhu'l-İlahiyyât*, 167-168.

34 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/21 (53-55); Nerâkî, *Şerhu'l-İlahiyyât*, 176-178.

Metafizik “doğadan sonra gelen şey” anlamında *mâ ba‘de’t-tabîa* adını alır. İbn Sînâ’nın ifadesiyle “Metafizik *bizim açımızdan* bütün bilimlerden sonra gelir.”³⁵ Metafiziğin *bizim açımızdan sonra olması* bir kaç bakımdandır: Birincisi -ontolojik imkan delili hariç- metafizik varlığa ulaşan ispatlar (*hudûs delili*) duyulurlardan başlar.³⁶ İkincisi “*bizim açımızdan*” ifadesi öğretimde fizikten ve matematikten sonra gelmesi anlamındadır.³⁷ Metafizik doğa felsefesinden sonra öğrenilir; çünkü oluş-bozuluş, değişme, mekân, zaman, her hareketlinin bir hareket ettirene bağlı olması, hareketlilerin ilk hareket ettiriciye varması gibi metafizikte kabul edilmiş meselelerin çoğu doğa biliminde açıklanır.³⁸ Üçüncüsü insanın idraki açısından metafizik duysal ve matematiksel olandan sonradır; çünkü varlığını gözlemlediğimiz ve hallerini öğrendiğimiz ilk şey doğal varlıktır, bunun ardından duysal olmayan varlıklar gelir ve onlar duyularla değil kıyas yoluyla ortaya konulur.³⁹

Metafizik matematikten de sonra öğrenilir; çünkü İlk İke’nin nasıl yönettiğinin bilinmesi, ruhani meleklerin ve tabakalarının bilinmesi, feleklerin tertibindeki düzenin bilinmesi şeklindeki nihaî amaçlara astronomi ile, astronomiye ise aritmetik ve geometri ile ulaşılır.⁴⁰ Bu gerçeklerle metafizik öğrenim bakımından doğa ve matematik bilimlerinden sonra gelir. Ancak mûsikî, matematiğin dal bilimleri, ahlâk ve siyaset metafiziğe bu anlamda yararlı olmadıklarından metafiziğin bu bilimlerden sonra geldiği söylenemez.⁴¹

Sonuçta öncelik ve sonralığın temel kuralı şöyle ifade edilebilir: Varlıkların bizdeki hiyerarşisi ile varlıktaki hiyerarşisi birbirinin aksi yönünde işlemektedir. Çünkü insan sırasıyla duyu, hayal, vehim ve akıl nesnelerini idrak ederken varlığın ontik yapısındaki tertip tam tersi bir istikamette ilerler. Buna göre metafizik, varlıkta doğadan öncedir; bu anlamıyla doğadan önce başka bir bilim de yoktur; örneğin bu anlamda matematik de doğadan önce değildi. İnsana göre yani öğretimde ise metafizik doğadan sonradır; bu itibarla matematik de doğadan sonra olabilir; ancak metafizik öğrenimde en son olması itibarıyla isimlendirmenin hakiki taşıyıcısıdır. Neticede metafizik dışında hakikî anlamıyla ne “doğadan önce” ne “doğadan sonra” diye niteleyebileceğimiz başka bir disiplin yoktur.

4. Üstün ve Aşağı Bilimler

Bilimler incelenen şeylerin değerine göre üstün, orta ve aşağı bilimler şeklinde de taksim edilir. Bilimlerin bu şekilde taksiminin mantığı ise istiğna ve ihtiyaçla ilgilidir. Çünkü üstün değer (*a‘lâ, eşref, efdal*) muhtaç olmamakla, eksik değer ise muhtaç olmakla ortaya çıkar.⁴² Dolayısıyla burada şu sorulabilir. Bilimler hangi bakımdan birbirilerine nispetle istiğna ve ihtiyaç içinde olabilir?

35 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/19 (48).

36 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/18-19 (48).

37 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/18 (48, 50).

38 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/17 (41).

39 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/19 (50); Nerâkî, *Şerhu'l-İlahiyyât*, 134.

40 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/17 (42).

41 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/17 (41-42).

42 Râzî, *Şerhu Uyûni'l-hikme*, II/17.

İbn Sînâ muhtaçlığı “bilimde incelenen şeylerin varlığı ve tanımları bakımından maddeye ve harekete muhtaç olup olmamak” şeklinde tanımlar. Bu durumda Tanrı ve melekler gibi zatlar; varlık, birlik, çokluk, sebep, sebepli, tümellik, tikellik, tamlık, eksiklik gibi sıfatlar hem varlıkları hem tanımları itibariyle maddeye ve harekete muhtaç değildir.⁴³ O halde bunları inceleyen metafizik de en üstün disiplindir. Metafizikte maddeyi öncelemeyen şeyler maddeye muhtaç olmamaları bakımından incelenebilir.⁴⁴ İbn Sînâ aynı kriterleri *eş-Şifâ*’da “Metafizik varlık (*kıvâm*) ve tanımda maddeden ayrı şeyleri inceler.”⁴⁵ dedikten sonra metafiziğin üstünlüğünü, araştırma meselesi olan şeylerden özellikle İlke’nin varlık hiyerarşisindeki konumuna dayandırır. Buna göre metafizik disiplini varlık hiyerarşisindeki en üstün varlığa dair en üstün bilgidir; çünkü o bilinenlerin en üstünü olan yüce Allah’a ve ondan sonraki sebeplere dair bilgidir. Nitekim bu açıdan metafiziğin yüceliğine ve üstünlüğüne vurgu yapmak üzere ona *ilm-i ilâhî* denilir.⁴⁶ “Karelik, dairelik, kürelik, konilik, sayı ve özellikleri” ise varlıkları itibariyle maddeye ve hareket muhtaç iken tanımları itibariyle maddeye ve harekete muhtaç değildir. O halde bunları inceleyen matematik bilimler de orta bilimdir. Bu durumda “gökcisimleri, dört unsur, dört unsurdan meydana gelen şeyler ile hareket, durağanlık, değişim, dönüşüm, oluş, bozulmuş, gelişme ve yıpranma gibi bu [tür varlıklara] özgü durumlar ile bu durumların kendilerinden kaynaklandığı güçler ve nitelikler” hem varlıkları hem tanımları itibariyle maddeye ve harekete muhtaçtırlar. O halde bunları inceleyen doğa bilimleri aşağı bilimdir.⁴⁷

Bilimde incelenen şeylerin varlık ve tanım itibarıyla başkasına muhtaç olup olmaması üstün ve aşağıyı belirlediği gibi bir başka itibar da amaç ve araç olmaktır. Dolayısıyla amaç olan bilimler üstün araç olan bilimler ise aşağıdır. Buna göre nazarî ve amelî bilimler arasında bu tür bir üstün ve aşağı olma halinden bahsedebiliriz. Nazarî hikmetin amelî hikmetten şeref bakımından öncelik (*et-tekaddüm bi’ş-şeref*) anlamında üstün olduğu söylenebilir. Çünkü vesile amaçtan mertebeye aşağıdadır. Amelî hikmetteki bilgi “yapmak için” vesile, yapmanın kendisi ise bir amaçtır. O halde yapmak için bilmek, yapmanın kendisinden aşağı düzeydedir. Yapma da bilgiden mertebeye aşağıdır. Bu durumda yapmak için bilmek olan pratik hikmet, bilmek için bilmek olan teorik hikmetten iki mertebe daha aşağıdadır.⁴⁸

43 M. Cüneyt Kaya, “İbn Sînâ’nın Kitâbu aksâmi’l-hikme ve tafsilihâ’sı: Tahkik ve Tercüme”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 26-27.

44 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/13-14 (31-32).

45 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/2 (4).

46 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/13-14 (31).

47 Kaya, “İbn Sînâ’nın Kitâbu aksâmi’l-hikme ve tafsilihâ’sı, 26-27; Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ise bilimlerdeki muhtaçlığı “bir mahiyeti bilmenin dışta ve zihinde maddeye muhtaç olup olmaması” şeklinde tanımlar. Bu durumda bilinmesi dışta ve zihinde maddeye muhtaç olan fizik aşağı, bilinmesi sadece dışta maddeye muhtaç olan matematik orta, bilinmesi hiçbir yönden maddeye muhtaç olmayan metafizik üstün bilimdir (Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme*, II/17). Râzî *el-Metâlibü’te* ise metafiziğin üstünlüğünü dört gerekçeye dayandırır. [i] Metafizik en üst varlığı yani Tanrı’yı araştırır. [ii] Metafizik, Allah’ı ve sıfatlarını bildirerek ruhanî mutluluğu sağlar. [iii] Metafizik mutluluğun bağlı olduğu yetkinlik ve iyiliklerin kaynağıdır. [iv] Metafizik dünya ve ahiret menfaatini sağlar (Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü’l-âliye mine’l-ilmî’l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987), I/37-40).

48 Râzî, *Şerhu Uyûni’l-hikme*, II/5.

5. Üst ve Alt Bilimler

Bilimler hakkında üst (*el-fevkâniyye*) ve alt (*et-tahtâniyye*) şeklinde bir nitelemeden söz ediyoruz.⁴⁹ Ancak “üst bilim” ifadesinin bilimlerde *konuları itibarıyla* hem genel hem asıl hem tümel bilimler için, benzer şekilde “alt bilim” ifadesi de hem özel hem dal hem tikel bilimler için kullanılır. Öte yandan “üst” ve “alt” ifadeleri bilimler arasında zâtî arazları, ilkeleri, meseleleri ve kullandığı burhan türü itibarıyla bir hiyerarşi bildirmek için de kullanılır. Bu da “üst bilim” ve “alt bilim” ifadelerinin, görelî iki bilim arasındaki ilişkinin yönünün tam olarak belirlenmediği durumlar için kullanılan müphem ve müsamahalî ifadeler olduğu, bir başka ifadeyle cins mesabesinde kullanıldığı anlamına gelir. Nitekim İbn Sînâ metinlerinde üst ve alt ifadelerinin bilimler için hem *konu*, hem *ilke*, hem *meseleler*, hem *burhan türü* bakımından kullanılması bunu gösterir. Ancak kesin bir şey varsa o da metinlerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Sînâ bilimlerdeki bütün-parça ilişkisi için üst ve alt ifadelerini kullanmaz.⁵⁰

Asıl ve fer‘ bilimler olarak üst ve alt ilişkileri ve bunun kuralları aşağıda ele alınacaktır. Burada ise Aristo’dan gelen bir gelenekle üst ve alt bilimlerin belirlenmesinde ve hatta bilimlerin birbirinden ayrışmasında *niçin burhanı* ile *varlık burhanı* da dikkate alınabilir mi tartışmasına yer verilecektir.⁵¹ Aristo bir şeyin varlığını ve nedenini veren kıyasların bazen aynı ilimde bulunabileceğinden bazen de iki farklı bilimde bulunabileceğinden bahseder. Bir şeyin varlığını ve illetini veren kıyaslar iki farklı bilimde bulunduğu ise üstteki bilim illeti, alttaki bilim ise varlığı verir. Bu durumda şu sorulabilir: Söz konusu iki bilim burhanın türü ile mi farklılaşır? İbn Rüşd’ün yorumuna göre Aristo aynı şeyi inceleyen iki bilimin varlık ve sebep veren burhanlarıyla farklılaşmalarını düşünmektedir. Böylece bir şeyin varlığına dair kıyas alt bilimlerde, nedenine dair kıyas ise üst bilimlerde tertip edilir ve böylece farklılaşan iki bilim bir konuyu açıklamada yardımlaşır.⁵²

Konu üst ve alt bilim itibarıyla ele alındığında şunlar söylenebilir: Bir şeyin hem varlığını hem nedeninin bir bilimde verilmesi durumunda ortada tek bilim olduğu için üst ve alt bilimlerden söz edemeyiz. Ancak bazen tek matlup iki bilimde açıklanmak istenebilir ki bu

49 Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 150.

50 Taşköprülüzâde buna bütün-parça ilişkisini ve zafî ilişenler ilişkisini de ekler ki böylece bilimler arasındaki her itibara üst ve alt diye atf yapılabilir. Buna göre [i] konu bakımından alt bilimin konusu üst bilimin konusunun bir parçasının ilişenlerinin veya bununla birlikte heyet ve nispetlerinin incelenmesi tarzında olabilir ki bu aşağıda asıl ve dal başlığı altında incelenecektir. [ii] Zafî ilişenler bakımından alt ilmin zafî ilişenleri, üst ilmin zafî ilişenlerinin tikelleridir. [iii] Meseleler bakımından alt ilmin bir veya birçok meselesi üst ilmin altında olur ki bu, bu başlık altında incelediğimiz durumdur. [iv] İlke bakımından ise alt bilim, ilkelerini üst bilimden alır ki bu da aşağıda kısmen tümel ve tikel bilimler başlığında incelenecektir. Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 150; İbn Sînâ, *Burhan*, 109 (188); *Metafizik* I/17 (42).

51 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: YKY, 2005), 27-28 (78a-79a).

52 İbn Rüşd, *İkinci Analitiklerin Orta Şerhi: Telhîsu Kitâbi'l-Burhân*, nşr ve trc. Hacı Kaya (İstanbul: Klasik, 2015), 68-72 (102-108); İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân li-Aristoteles*, thk. Abdurrahman Bedevi (Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatânî li's-Sekâfeti ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1984), 351.

durumda iki bilim aynı şeyi kendi gücüne ve yöntemine göre açıklar.⁵³ Örneğin astronomi yıldızların küreselliğini ışıklarının kürevi şekilde artmasından hareketle temellendirirken tabiat bilimi aynı olguyu yıldızların cirminin ağır ve hafif olmayıp basit oldukları, basitlerin ise kürevi şekle sahip olması gerektiğinden hareketle temellendirir. Ancak bu iki bilim arasında alt-üst ilişkisinin çıktığı söylenemez. İki bilim birbirleriyle yardımlaşarak aynı matlubu açıklıyorlarsa örneğin matlubun varlığı bir bilimde, sebebi başka bir bilimde veriliyorsa varlığı veren bilim alt, sebebi veren ise üst bilimdir.⁵⁴ İbn Rüşd bu tarz alt üst ilişkilerinin bazen iki nazarî bilim arasında, bazen de amelî ve nazarî bilimler arasında gerçekleştiğini belirtir. Bu durumda Aristo metninde geçen aynı konuyu araştıran bilimlerin “hemen hemen sinonim” oldukları ifadesi İbn Rüşd’e göre örneğin kıyasî/nazarî tıp ile tecrübî/amelî tıbbın veya matematiksel ve gözlemsel yıldızbilimin eşit anlamlı (*mütevâtî*) kullanıldığı anlamındadır. Ama aslında biri varlık burhanını veren amelî bilim iken öteki illet burhanını veren nazarî bilimdir.⁵⁵

İbn Sînâ ise Aristo’nun buradaki ifadelerini yorumlarken İbn Rüşd’den farklı olarak iki bilim arasındaki alt-üst ilişkilerini meselelerinin kapsamaları itibariyle ele alır ve bunun üç şekilde olacağını belirtir.

[1] Üst bilim alt bilimin bütün meselelerini kapsar. Matematiksel astronomi ile denizcilerin yıldızları incelemeleri arasında, cisimsel geometri ile teknik bilim arasında, aritmetik ile musiki arasında, seslerin matematiksel incelemesi ile musikinin sesleri telifi arasında, geometri ile optik arasında bu tür bir üst alt ilişkisi kurulabilir. Aristoteles’in “neredeyse sinonim” dediği bilimler, konularının ortaklığı cihetinden söylenmiş bir ifadedir. Ancak İbn Sînâ’ya göre bu ikili bilimler iki sebeple eşit-anlamlı değildir. Birincisi aşağıda asıl-fer’ ilişkilerinde gösterileceği üzere konunun nispetleri itibariyle farklıdır. Bu bilimlerden biri konuyu mutlak olarak veya belli bir kayıtle ele alırken, öteki başka bir kayıtle ele almaktadır. Örneğin aritmetik mutlak

53 “Aynı konuyu ele alan iki farklı bilim mümkün mü?” sorusu müteahhir dönemde bazı tartışmalara konu olmuştur. Bu konuda bilinen kural “Bilimler birbirinden konularıyla ayrışır. İki farklı bilim aynı konuya sahip olamaz” şeklinde ifade edilebilir (Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû*, 90, 168). Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) bu kuralı eleştirmiş ve iki farklı bilimin aynı konuyu sahip olabileceklerini ileri sürmüştür. Sadrüşşerîa’ya göre gerçek birliğe sahip olan bir konu bazı izafi veya selbî sıfatlarla nitelenir. Bu durumda bir bilimde konunun bir sıfat türü, başka bir bilimde de başka bir sıfat türü araştırılır. Böylece meseleler, yüklemelerin yani sıfatların türüne göre ayrışırken iki bilim de meseleleri farklılaştığı için farklılaşır. Örneğin gökyüzü ve âlem (es-semâ ve'l-âlem) ile astronomi (ilm-i heyet) âlemin cisimlerini araştırır. İkisinin konusu birdir, ancak aynı konuyu birincisi doğa, ikincisi ise şekil bakımından araştırır. Bu iki bilimdeki “haysiyet kayıtları” konunun parçası değil, yüklemelerin türlerinin açıklaması ve ilişme menşeidir. Araştırılabilmeleri için ilişkinlerin konunun değil, yüklemelerin kaydı olmalıdır (Sadrüşşerîa, *et-Tavzih ala'l-Tenkîh*, I/146, 149, 152, 154). Tefâtânî (ö. 792/1390) ise bu görüşü eleştirir: Ona göre Sadrüşşerîa’nın görüşü “bilimler konularıyla ayrışır” ilkesini ihlal eder. Konusu arazlarının türlerini kapsamayan bir bilim yoktur. Bu görüşü doğru kabul edersek yüklemelerin sıfatlarını farklılaştırmak suretiyle herkes aynı konunun farklı bilimin konusu olduğunu iddia etme hakkına sahip olur. Bu da bilimlerde konuyla ilgili sınır ihlallerini doğurur (Tefâtânî, *et-Telvîh*, I/150-152; Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû*, 90.).

54 İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 366-367; İbn Rüşd Aristo’dan ayrı olarak yardımlaşma tarzındaki üst alt ilişkilerinin üstün ve aşağı bilimler arasında da gerçekleşebileceğini söyler. Örneğin doğa bilimi maddeleriyle ayrılmış mevcutların buradaki varlığını, matematikçi ise mevcutların sayısını verir. Metafizik ise mevcutların sebeplerine, cevherlerine ve ilişkinlerini verir. İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 369.

55 İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 368.

sayıyı, musiki ise nağmelerdeki sayıyı inceler; geometri ölçüleri, optik ise göze nispetle ölçüleri inceler. İkincisi ise bilimler aynı konuya sahip olsalar bile teşkikî tarzda farklılaşırlar. Bir konu birinci bilim için öncelikle, birincil istihkakla ve fazlalıkla; öteki bilim için ise sonralıkla, ikincil istihkakla ve eksiklikle gerçekleşebilir. Teşkik eşit-anlamlılığı engellediği için de iki bilim mutlak anlamda eşit-anlamlı değildir.⁵⁶ Bu durumda İbn Sînâ aynı konuyu inceleyen alt ve üst bilimlerin şeyin varlık ve neden burhanını vermeleri itibariyle farklılaşmadığını, bilakis asıl-fer‘ bilimlerde ele alınacağı üzere konularıyla farklılaştığı anlayışını tutarlı bir şekilde sürdürür.⁵⁷ İbn Sînâ öte yandan üst bilimlerin niçin burhanını, alt bilimlerin ise varlık burhanını verdiğini Aristoteles’in ifadeleriyle şöyle açıklar:

“Üst bilimlerin erbabı sebebi biliyorlar ama çoğunlukla tikelleri algılamıyor ve gerektiği gibi tikellerin farkına varamıyorlar; musiki teorisyeni çoğunlukla dörde bölünen boyutu ve tonlamayı ya da başka bileşik boyutları biliyor ama onların tikel oluşlarındaki sebebi bilmesine rağmen bileşik olduklarını bilmiyor. Çünkü o, tikel şeyle değil tümel şeyle ilgileniyor; doğal olarak veya sanatsal bir işlemlerle maddede meydana gelen formla değil vehimde maddeden soyut formla ilgileniyor. Çünkü ölçüler ve yüzey ölçüleri (*memsûhât*) her ne kadar yalnızca maddede olsalar da daha önce açıkladığımız gibi geometrici onları maddeden soyutlamakta ve daha önce açıkladığımız üzere maddede onlara ilişkin varlığı değil onların zatını incelemektedir.”⁵⁸

[2] Bazen de bir bilim tamamıyla değil, bir parçası itibariyle öteki bilimin altında olur. Örneğin doğa biliminin bir parçası olan hale, gökkuşağı ve türlü ışık yansımaları önce optiğin sonra da geometrinin altındadır. Burada alt bilim olan doğa bu olguların varlığını veya yakın olmayan sebeplerini verirken, üst bilim konumundaki optik ise yakın nedenlerini verir. Ancak buradan hareketle doğanın bütünüyle optik veya geometrinin altında olduğu söylenemez.⁵⁹

[3] Bir bilimin belirli bir meselesinin başka bir bilimin altına girmesidir. İbn Sînâ yaranın yuvarlaklığını buna örnek verir. Çünkü burada tıp biliminin konusuna yuvarlaklık şeklinde uzak bir araz ilişmiş ve zatî bir ilişeni yani geç iyileşmeyi gerektirmiştir. Bu durumda yaranın zor iyileşmesinin sebebi uzak ilişenin bilimi olan geometriden gelmiş olur. Böylece tabip “yuvarlak yara geç iyileşir” diyerek olgunun varlığını verirken, geometri “çünkü daire en geniş şekildir” diyerek nedeni verir. Bu durumda tıp sadece bu meselesi itibariyle geometrinin altında sayılır.⁶⁰

6. Genel ve Özel İlimler

Konuları arasında genellik-özellik ilişkisi bulunmayan bilimler aralarında bir hiyerarşi oluşturamazlar; bu nedenle onların, “konuları itibariyle farklı bilimler” olduğunu söylemek gerekir. Farklılık mutlak anlamda olabilir ki aritmetik ile geometri -cinste ortak olsalar da-

56 İbn Sînâ, *Burhan*, 151 (238-239)

57 Seyyid Şerif, Molla Lutfî, Molla İzarî ve Taşköprülüzade arasında bu konuyu merkeze alan bir tartışma için bk. Taşköprülüzade, *el-Livâü'l-merfû'*, 168.

58 İbn Sînâ, *Burhan*, 153 (239).

59 İbn Sînâ, *Burhan*, 153 (240).

60 İbn Sînâ, *Burhan*, 153 (241); İlimlerde burhanın taşınması konusunu ve dolayısıyla bu meseleyi ele alan bir eser için bk. Bakhadir Musametov, *Sınırdan Durmak: İslam Felsefe-Bilim Tarihinde Metabasis Sorunu*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021).

süreklilik ve süreksiz nicelikleri incelemeleri itibariyle tür bakımından farklıdırlar. Bunlar “mertebece eşit bilimler”dir. Geometri ile tıp -mümkün anlamında ortak olsalar da- konularının cevher ve araz olması itibariyle cins bakımından farklıdırlar. Bir başka örnek doğa bilimi ile aritmetik olabilir ki birinin konusu “değişmesi bakımından cisim” ikincisinin konusu ise “sayı”dır. Bunlar ise “ayrık bilimler”dir. Mutlak farklı olan bu bilimlerin birinin konusundan hiçbir şey diğerinin konusundan olmadığı için de bu bilimler mutlak anlamda farklı bilimler olup aralarında bir hiyerarşi ilişkisi kurulamaz.⁶¹

İki bilim konularındaki bir şeyde ortak, öteki şeyde farklı olabilirler ki bunlara da [kısmen] farklı bilimler denilir. Bu da iki şekilde olur. Birincisi aralarında genellik ve özellik ilişkisi kurulmaksızın farklı olan bilimlerdir. Sözelimi tıp ve ahlak canlı olması yönünden insan nefsinin güçlerinde ortaklıklar. Tıp insan bedenini ve organlarını, ahlak ise düşünen nefsi ve onun ameli gücünü incelemekle birbirlerinden farklılaşır. İkincisi de aralarında genellik ve özellik ilişkisi kurulabilen bilimlerdir⁶² ki bunlar hem bazı açılardan farklılaşır hem de aralarında hiyerarşi oluştururlar ki şimdi bu ikinci kısmı alt başlıklarla birlikte daha yakından inceleyelim.

İbn Sînâ bilimlerin genel ve özel olmasının iki şekilde anlaşılabilceğini belirtir: [1] Cinsin genelliği ki bu da [a] ya cinsin türü kuşatması tarzında bir genelliktir -ki bu “*bütün-parça*” ilişkisi bağlamında *aslı bilimleri* doğurur-, [b] cinsin türün çeşitli sınıflarını kuşatması tarzında olabilir ki bu da “*asıl-fer*” ilişkisi bağlamında *fer’i bilimleri* doğurur. [2] Genel arazların ve gereklerin (*levâzım*) genelliği ki buradan “*tümel ve tikel bilimler*” çıkarılır ve buna göre metafizik, cedel ve safsatanın tümel, diğer bilimlerin tikel olduğu söylenir.⁶³ Şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

6.1. Bütün ve Parça Olarak Genel-Özel Bilimler ve Aslı Bilimlerin Doğuşu:

Cinsin genelliği ifadesi ile cinsin türlerini kuşatması tarzında bir genelliğin kastedildiğini belirtmiştik. Bu ilişkide cinsin eklenen bir fasılla cinsin türleri ortaya çıkarılır. Bir başka ifadeyle genel olan konu özel hale getirilir, ardından bu türü inceleyen bilim salt tür olması itibariyle o türe ilişkinlerin tamamını inceler. Ancak bu inceleme, türü cinsten ayırıp bilimin dışına çıkarmaz; aksine İbn Sînâ’nın dediği üzere “özel olanı, genel olandan yapar ve onu genelin bilimine katar. Böylece daha özeli incelenmesi, daha genelin incelenmesinin bir parçası olur.” Bu nedenle de cinsi ve cinsin türlerine ilişkinleri araştıran bilimler arasında bütün-parça ilişkisi kurulur ki böylece cinsin bir türünün zafî arazlarının incelenmesi özel bilimi oluşturur ve o özel bilimi genel bilimin bir parçası kılar. İbn Sînâ’nın örneğine göre cinsin türü kuşatması tarzındaki genellik-özellik ilişkisi, geometrinin genel bilim olmasına nispetle özel bilim olan koniler gibidir. Çünkü koniler biliminin konusu, bir fasılla tür haline sokulduktan sonra koniler bilimi salt o türe ilişkinlerin tamamını inceler. Böylece genel cinsin

61 İbn Sînâ, *Burhan*, 109, (188); Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 88; “Mertebece eşit bilimler” ve “ayrık bilimler” ve “kısmen farklı bilimler” ifadelerinin kaynağı için bk. Odabaş, *İbn Sînâ’da Bilimsel Yönteme Giriş*, 140.

62 İbn Sînâ, *Burhan*, 109 (188).

63 İbn Sînâ, *Burhan*, 109-110 (188).

bir türünün zatî arazlarının incelenmesi, o özel türün bilimini genel bilimin özeli ve parçası kılar.⁶⁴ Bir başka açıdan bakıldığında örneğin metafizik, matematik ve fizik gibi genel bilimlerin meseleleri belirli birlikler etrafında tür gibi değerlendirilerek o bilimin parçaları üretilir ve böylece o bilime dair ihtisaslaşmanın ölü açılır. Bütün-parça olarak bilimlerin anlaşılması için bilimlerde cins mesabesinde olanların, türlerine nasıl bölündüklerine örnekler üzerinden daha yakından bakalım.

Metafizikteki bütün parça ilişkilerini anlamak için İbn Sînâ'ya müracaat edebiliriz. İbn Sînâ metafiziğin bütünlüğündeki meseleleri incelemek için üç parça bulunduğunu dile getirir: [1] Metafiziğin bir parçası uzak sebepleri ve ilk sebebi inceler. Uzak sebepler ile malulün mahiyetinin veya sıfatlarının değil, varlığının sebeplerinin incelenmesi kastedilir. Bu nedenle sebepler incelemesi ayrıklıklar, feleklerin cisimlerini, nefsanî hareketlerini ve aklî gayelerini, maddeyi, cisimlik ve türlük suretini, doğaların gayelerini içeren parçasıdır. Yine metafiziğin bu parçası hareketli, nicelikli, nitelikli olması vb. bakımından değil de mevcut olmak bakımından her mevcut malulün kendisinden taşıdığı İlk Sebebi, onun varlığını, sıfatlarını ve fiililerini inceler -ki bu kısım teoloji ya da ilm-i rubûbiyyet olarak bilinir-. Dolayısıyla metafiziğin bu parçası, mutlak mevcudun mevcudiyete sebep olan sebepleriyle tahsis edilerek bir parçaya dönüştürülmüş kısımıdır. [2] Metafiziğin ikinci parçası ise birlik, çokluk, fiil-kuvve, kıdem-hudus, güç-güçsüzlük, önce-sonra, tam-eksik, zorunlu-mümkün, illet-malûl gibi varlığın tamamına şamil olup varlığa ilişkin halleri, bir başka ifadeyle felsefî ikinci makulleri inceleyen parçasıdır. Metafiziğin bu parçası literatürde el-umûrû'l-âmmeh veya ilm-i küllî olarak bilinir. [3] Metafiziğin üçüncü parçası ise ister tikel bilimlerin konusu olsun ister olmasın tikel bilimlerin ilkelerini inceleyen kısımıdır. Ancak metafiziğin ilkeleri incelemesi onların ilke olmaları itibarıyla değil, mevcut olmaları itibarıyledir. Bu parçanın ayrıca mantığın ilkeleri olan cins ve fasıl gibi mantıksal ikinci makulleri de varlıkları itibarıyla incelediği söylenebilir.⁶⁵

Matematik bilimlerdeki bütün ve parça ilişkisini ve dolayısıyla matematiğin parça bilimlerini ise Yûsî'den (öl. 1102/1691) bir alıntıyla anlatabiliriz:

“Matematik ilmi, “*sadece zihinde maddeden soyutlanan şeyler*”i araştırır. Matematiğin türleri dört tanedir: Hendese ilmi, heyet ilmi, adet ilmi ve musiki ilmi. Çünkü matematik, *niceliğe* baktığı zaman onun dört parçası olduğunu görür. Bunlar ya parçaları arasında ortak sınır farz edilebilen kısım, ya da parçaları arasında ortak sınır olmayan kısım. Bunların her biri de ya zatî kararlıdır yani varlıkta parçaları birliktedir ya da böyle değildir. Niceliğin bu dört türünün bilimleri de birbirinden ayrıdır.”⁶⁶

Yûsî metninden hareketle şunlar söylenebilir: Matematik bilimlerin konusu niceliktir. Bu niceliğe eklenen fasıllarla onu türleştirip matematiğin kısımlarının/parçalarının konularını elde

64 İbn Sînâ, *Burhan*, 109-110 (188).

65 İbn Sînâ, *Metafizik*, I/12-13 (30); Molla Sadra, *Şerh ve ta'likai Sadri'l-Müteellihin ber İlahiyyat-ı Şifa şeyhü'r-reis Ebû Ali Hüseyin İbn Sînâ*, tsh. ve thk. Necefkuli Habibi (Tahran: Bünyad-ı Hikmet-i İslami Sadra, 1382 hş), I/66; Nerâkî, *Şerhu'l-İlahiyyât*, 105-106; 112-113.

66 Ebû'l-Mevâhib el-Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî, *el-Kânûn fî ahkâmî'l-ilm ve ahkâmî'l-âlim ve ahkâmî'l-müteallim*, thk. Hamîd Hamanî, (b.y.: Matbaatü Şâletü'r-Rabat, 1998), 151.

ederiz. Nitekim bu durumda nicelik; zati kararlı sürekli nicelik (*geometrik nicelikler*), zati kararsız sürekli nicelik (*hareket/zaman*), zati kararlı süreksiz nicelik (*aritmetik nicelikler: sayı*) ve zati kararsız süreksiz nicelik (*sesler, musiki*) şeklinde dört parçaya bölünür. Bütünün parçalara bölünmesinde dikkate alınan kurallar gereği bu bölümlenme, niceliğin bütün kısımlarını içerir ve kendi parçası olmayan parçaları dışta bırakır; parça olan dört kısım birbirinden tür olarak ayırdır ve herhangi birinin tanımı ötekine yüklenemez.

Bu dört parçayı ele alan bilimler, matematiğin konusunun belli bir parçasını araştırmaları itibarıyla matematiğin parça bilimleridir. Matematik ise onların bütün bilimidir. Niceliğin parçaları, bütün-parça ontolojisi gereği birbirinden ayırdır. Örneğin aritmetik ve geometri bilimleri, bütünün parçaya taksimi gereği, birbirinden hiçbir şey içermez ve birbirinden ayırdır (*mübâyin*). Bu anlamıyla bu iki bilimin konuları arasında mutlak farklılık vardır. Çünkü bu iki bilim, İbn Sînâ'nın dediği üzere “birinin konusundan hiçbir şey, diğerinin konusunda olmayan iki bilimdir” ve hiçbir karışma olmaksızın mutlak olarak farklıdır.⁶⁷ Ancak ikisi -eğer böyle bir bilim olsaydı- cins mesabesindeki nicelik biliminin parçaları sayılabilir.

Genel olan cinsin fasıllarla ayrıştırılarak birer tür haline getirilmesi ve böylece bütünün parçalarının elde edilmesi işlemi doğa biliminde daha açık bir şekilde gösterilebilir. Nitekim doğa bilimi sekiz parçadan oluşur; çünkü doğa biliminin konusu “değişiyor olması bakımından tabii cisim”dir. Şimdi buna göre doğa biliminin genel kavramlarını ele alan genel fizik (*es-Simâüt-tabii/es-Sem 'u'l-kiyân*) dışarda tutulursa doğa biliminin konusu olan cismin, her defasında eklenen fasıllarla türlerinin elde edilmesi ve bu türlerin her birinin doğa bilimine ait bir parça bilim tarafından ele alındığı şöyle gösterilebilir:

1. Genel fizik (*es-Simâüt-tabii*)
 2. “Basit cisim” gökyüzü ve âlem (*es-Semâ ve 'l-âlem*) adlı parçada;
 3. “Basit olan ama niteliksel değişimin iliştiği cisim” oluş ve bozuluş (*el-Kevn ve 'l-fesâd*) adlı parçada;
 4. “Bileşik olan ama bir mizaca sahip olmayan cisim” meteoroloji (*el-Âsârü 'l-ulviyye*) adlı parçada;
 5. “Bileşik olan, mizaç sahibi olan ama nefsi olmayan cisim” mineraloji (*el-Meâdin*) adlı parçada;
 6. “Bileşik olan, mizaç ve nefis sahibi olan ama idraki olmayan cisim” botanik (*en-Nebât*) adlı parçada;
 7. “Bileşik olan, mizaç, nefis ve idrak sahibi olan ama akli olmayan cisim” canlı (*el-Hayevân*) adlı parçada;
 8. “Bileşik olan, mizaç, nefis, idrak ve akıl sahibi olan cisim” ise insanbilim (*en-Nefs*) adlı parçada incelenir.

Görüldüğü üzere bu bilimlerin her birinin konusu -*es-Simâü't-tabii* dışta tutulacak olursa- doğa biliminin konusu olan cisme eklenen bazı kayıtlarla onun bir türüne tekabül eder ve bu

67 İbn Sînâ, *Burhan*, 109 (188).

nedenle de parça bilimlerdir. Böylece bu parça bilimler, toplamlarıyla doğa biliminin konusu olan cismi tamamıyla incelemiş olurlar, ki bunun sonucunda doğa bilimi bu bilimlere nispetle bütün bilim olur.⁶⁸

Bütün-parça ilişkileri mantık ve fıkıh gibi her bilim için tek tek ele alınabilirse de bu konuda son olarak şuna dikkat çekilebilir. Konunun ne olduğu ve hangi fasıllarla hangi tür parçaların ortaya çıkacağı her zaman açık olmayabilir ve fasıllar itibari de olabilir. Nasıl ki ilahiyat, matematik ve fiziğin türlerinin tespiti yoluyla parça bilimler tedvin edilebiliyorsa benzer şekilde diyelim ki matematiğin parça bilimi geometrinin konusunun da bir cins kabul edilerek bu sefer onun bazı fasıllarla türlerine ayrılması ve o türlere ilişkinler itibariyle yeni bilimler tedvin edilmesinde bir mahzur yoktur. Örneğin koniler bilimi geometrinin konusunun bir türünün ilişkinlerini inceleyen parça bilimidir ve onun bilim haline gelmesi belirtilen yolla gerçekleşmiştir. Bu durum ihtisaslaşma ile bilimlerin çoğaltılması önünde bir engelin bulunmadığı anlamına gelir.⁶⁹

Aşağıda anlatacağımız şekilde yeni sınıflar oluşturularak yeni konular elde edildiğinde parça bilimin de altında yeni bilimler ortaya çıkar ki işte bu yeni ilişki sebebiyle parça bilim “aslî bilim” adını alırken, yeni sınıfın bilimine de “ferî bilim” adı verilir. Şimdi bu ilişkiye yakından bakalım.

6.2. Asıl ve Fer‘ (Dal) Olarak Genel ve Özel bilimler ve Ferî İlimlerin Doğuşu:

Önceki başlıkta cinsin genelliğinin iki şekilde olduğunu ve bunun birinci kısmının türün, bütünün konusunun bir parçasını sınırladığını ve onu bütünün konusuna katarak bütünün konusunun bir parçası kıldığını bunun sonucunda da bütün-parça bilimler ilişkisinin ortaya çıktığını söylemiştik. Cinsin genelliğinin ikinci şekli ise iki sebeple ortaya çıkar: Birincisi özel bilimin konusu yine bir fasılla türleşmiştir, ancak ilgili bilim tür olması bakımından o türe ilişkinlerin tamamını incelemeyiz, bilakis faslı izleyenlerin ilişkinlerini veya faslın eklentilerinin bir kısmını inceler. Örneğin tıp genel olan cismin bir türü olan insanı, mutlak olarak insan türüne ilişkinler bakımından değil de insan bedenine ilişkin bir kayıt bakımından inceler. Bu tıbbın insana mutlak olarak ilişkinleri ve bütün ilişkinleri değil, insan bedenine hastalık ve sıhhat bakımından ilişkinleri incelediği anlamına gelir. İkincisi ise ilgili özel bilimin özel hale gelmesini sağlayan sebep cinsin bir türünü zati bir fasılla ayırmaz, bilakis cinsten bir sınıfı ayırır ve sınıfa ilişkinler inceler. Bu tür bir ilişkide de sınıfı inceleyen bilim genel bilimin bir parçası değildir; tersine cinsten ayrıştırılarak yeni bir alt sınıf oluşturulur ve ferî bir bilim haline getirilir.⁷⁰

İbn Sînâ ferî/dal bilimlerin dört tür yolla oluştuğunu söyler:

68 Kutbüddin eş-Şirâzî, *et-Tuhfetü's-Sa'diyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3649), 9a.

69 Müteahhirin dönemde uygulanan bu yöntemle bilimler büyük bir sayıya ulaşmıştır ki bunun ilk örneklerinden biri için bk. Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'ü'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr”, *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı, (İstanbul: Klasik, 2019).

70 İbn Sînâ, *Burhan*, 110 (188).

[1] İlgili bilimin konusunu genel bilimin konusundan ayırtıran şey *belirli bir zatî arazdır*. Dolayısıyla ferî bilim, özelleşmiş konuya ilişkinleri sadece o arazla birlikte bulunması bakımından inceler. Yukarıda değinildiği üzere insan bedenini cisim olması itibariyle mutlak olarak doğa disiplininin ilgili parçası inceler. Fakat doğanın konusu olan cisimden ayırtırılmış bu türe “sağlık ve sıhhat bakımından” şeklindeki bir araz eklenip konu bu arazla birlikte alındığında tıbbın konusu “sağlık ve sıhhat bakımından insan bedeni” olur ve tıp bu konunun zatî arazlarını inceler. Dolayısıyla doğanın bir fer‘/dal bilimi olur.

[2] İlgili bilimin konusunu genel bilimin konusundan ayırtıran şey *heyetiyle birlikte uzak arazdır*. Yani uzak araz konuda heyetiyle birlikte dikkate alınır. Böylece ferî bilimin konusu uzak araz kaydıyla birlikte bir konudur, inceleme de o uzak araz kaydıyla konunun zati arazları hakkında olur. Ancak burada uzak araz nispet değil, bir heyet olarak bulunur. İbn Sînâ buna hareketli küreler ilminin cisimsel geometrinin veya geometrinin altında gösterilmesini örnek verir.⁷¹ Bu örneğe biraz daha yakından bakıldığında görürüz ki geometrinin konusu miktardır, miktarın bir türü ise kürelerdir, ancak küreler mutlak olarak değil, hareketli olmak şeklindeki bir uzak arazla kayıtlanmış ve böylece “hareketli küreler” ilmi bir uzak arazla birlikte küreleri heyetleriyle birlikte ele almıştır. Yani burada küreler, uzak arazı olan hareketle ilişkisi (*nispet*) itibariyle ele alınmamış, hareketli küreler heyetleriyle birlikte yani nicelikleri, nitelikleri ve konumları gibi yapı özellikleriyle birlikte ele alınmıştır. Dolayısıyla hareketli küreler ilmi geometrinin alt/ferî bilimidir.

[3] İlgili bilimin konusunu genel bilimin konusundan ayırtıran şey *nispetle birlikte uzak arazdır*; yani uzak araz konuda bir nispetle birlikte alınır. Dal ilimin konusu söz konusu nispetle kayıtlıdır ve o ilimde o nispetin bitişmesi itibariyle zati arazlar incelenir. Ancak burada uzak araz bir heyet değil, bir nispet olarak bulunmaktadır. İbn Sînâ buna optiğin geometrinin bir ferî olmasını örnek verir.⁷² Bu örneğe biraz daha yakından bakıldığında görülür ki optik, geometrinin bir türü olan çizgileri mutlak olarak değil, bir uzak araz kaydıyla inceler ki o uzak araz da “çizgilerin göze ilişmesi” şeklindeki bir nispetten ibarettir. Bu durumda optik geometri biliminin bir parçası değil, bir ferîdir. Çünkü geometrinin konusu olan miktarın bir türü olan çizgilere ilişkinleri değil, türe yani çizgiye ilişkin uzak arazın ilişkinlerini incelemektedir ki o uzak araz göze ilişme nispetinden ibarettir.

İbn Sînâ’ya göre bu üç tarzdaki ferî bilim bir noktada ortaktır. Çünkü bu üç tarzda oluşan ferî bilimlerde ilişkinlerin iliştikleri tür, genel bilimin konusunun bütünlüğüne dahildir.⁷³ Bu ifadeyi açarsak görürüz ki örneğin tıp dikkate alınırsa “sağlık ve sıhhat açısından” arazının iliştiği insan, doğa biliminin konusu olan cismin bir türüdür. Hareketli küreler bilimi dikkate alınırsa “hareketli” uzak arazının iliştiği küreler, geometrinin konusu olan miktarların bir türüdür. Optik dikkate alınırsa “çizgilerin göze ilişmesi” şeklindeki uzak arazın iliştiği çizgiler, geometrinin konusu olan miktarların bir türüdür. Dolayısıyla buradaki türlerin hepsi genel

71 İbn Sînâ, *Burhan*, 110 (188).

72 İbn Sînâ, *Burhan*, 111 (188).

73 İbn Sînâ, *Burhan*, 111 (188).

bilimin bütünlüğüne dahildir. Bu da demektir ki “insan cisimdir”, “küreler miktardır”, “çizgiler miktardır” şeklinde parça bilimlerin konularına bütün bilimin konusu yüklenebilir. Sonuçta bu üç şekilde ortaya çıkan ferî bilimler, genel bilimin türüne/parçasına eklenen bir kayıtle ferî hale gelmektedir ve burada genel/bütün/cins bilimin konusu, özel/parça/tür bilimin konusuna yüklenmektedir. Ancak ferî olmanın bir yolu daha vardır ki o da şu dördüncü yoldur:

[4] İlgili bilimin konusu genelin bir türüne ilişen bir arazla ayrırmakta ancak genel özele yüklem olmamaktadır. Nağmeler, doğa biliminin konusunun bir türüne ilişen arazlardır. Ancak nağmeler musiki biliminde onlara ve cinsi olan sayıya uzak bir arazın bitişişi bakımından incelenir; bir başka ifadeyle musiki bilimi, zatlari bakımından değil o uzak arazın bitişiği yön bakımından nağmelere ilişen zatî arazları inceler. Bu uzak araz ise “birleşme ve ayrılma”dır. Bu durumda nağmeler uzak arazları itibariyle incelendiği için birleşme ve ayrılmanın cinsinin biliminin ferî olarak kabul edilirler. Nağmelerin zatî bakımından incelenmesi ise doğanın bir parçasıdır. Sonuçta nağmeler zatlari itibariyle doğanın konusu olan cismin bir türüdür; “birleşme ve ayrılma açısından” ise “birleşme ve ayrılma”nın cinsi olan sayı biliminin altına girer.⁷⁴

Ferî bilimlerin mantığı anlaşıldığına göre şimdi bunlara çeşitli örnekler verilebilir. Bunu yansıtan en iyi örneklerden biri doğa disiplininin ferî bilimlerinin nasıl ortaya çıktığıdır. Taşköprülüzâde'nin yönlendirmesiyle devam edersek doğa biliminin dallarının onun bir parçasına veya parçanın bir parçasına ilişen bir uzak arazın zatî ilişenlerini incelediğini tespit edebiliriz.⁷⁵ Burada bir örnek verip öteki ferî bilimlerin nasıl üretildiğini tablo üzerinden göstermek istiyoruz.

Doğanın konusu: cins/bütün	Doğanın konusunun türü: Türün/parçanın bilimi	Doğanın konusunun türüne ilişen uzak araz	Uzak arazla birlikte ortaya çıkan konu: Ortaya çıkan ferî bilim
Mukayyet cisim (Hareketli cisim)	Basit felekî cisimler: Gökyüzü ve âlem (veya Astronomi)	oluş ve bozuluş âlemindeki hadiselerle istidlal	oluş ve bozuluş âlemindeki hadiselerle istidlal bakımından basit felekî cisimler: Astroloji
Mukayyet cisim	Basit felekî cisimler basit unsurlu cisimler: Gökyüzü ve âlem (veya Astronomi), Oluş ve bozuluş	oluş ve bozuluş âlemindeki alışılmadık fiilleri ihdas için karıştırma	Oluş ve bozuluş âleminde alışılmadık fiilleri ihdas etme bakımından faal semavi güçlerle münfail arazi güçlerin karıştırılması: Tılsım
Mukayyet cisim	Mizaç sahibi olmayan bileşik cisim: Meteoroloji	Havada duyuda olmayan hayalî misalleri ihdas	Havada duyuda olmayan hayalî misalleri ihdas bakımından mizaca sahip olmayan bileşik cisimler: Simya
Mukayyet cisim	Mizaç sahibi bileşik cisim: Madencilik	Yeni özelliklerinin ortaya çıkarılması	Yeni özelliklerinin ortaya çıkarılması bakımından madenler: Kimya

74 İbn Sinâ, *Burhan*, 111-112 (188).

75 Taşköprülüzâde, *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzûâtî'l-ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 1/302.

Mukayyet cisim	Bitki: Bitkibilim	Filizlenmesinden olgunlaşmasına kadar yönetimi	Filizlenmesinden olgunlaşmasına kadar yönetimi bakımından bitki: Ziraat
Mukayyet cisim	Hayvan: Hayvanbilim	Sağlık ve haştalık	Sağlık ve haştalık bakımından hayvan (atlar): Baytarlık
Mukayyet cisim	Hayvan: hayvanbilim	Sağlık ve haştalık	Sağlık ve haştalık bakımından hayvan (yırtıcı kuşlar): Beyzara
Mukayyet cisim	İnsan: Nefs	Sağlık ve haştalık	Sağlık ve haştalık bakımından insan: Tıp
Mukayyet cisim	İnsan: Nefs	Dıştaki nefsanî halleri istidlal	Dıştaki nefsanî halleri çıkarmak için bunlarla nefsanî tahayyüller ve gaybî haller arasındaki ilişki bakımından nefis: Rüyâ Tabiri
Mukayyet cisim	İnsan: Nefs	Görünüştten huylara istidlal	Görünüşlerden huylara istidlali bakımından insan: Firase

Astroloji doğa disiplininin konusu olan cisimlerin bir türünü yani feleki basit cisimleri inceler, ancak mutlak olarak değil, oluş bozuluş âlemindeki olaylara istidlali bakımından inceler. Bu durumda astroloji, konusu “oluş bozuluş âlemindeki olaylara istidlalleri bakımından basit feleki cisimler” olan bir bilimdir. Bu konu hakkındaki inceleme de bu konunun zatî ilişkilerini talep etmek şeklinde yürütülür.⁷⁶

Matematiğin ferî bilimleri için de benzer bir yol uygulanabilir ki bir kısım örnekleri yukarıda verilmişti. Dahası bilimler Taşköprülüzâde'nin yaptığı gibi, ferî bilimlerin konularına tekrar ikinci bir araz eklemek suretiyle şubelerine dallandırılabilir ve böylece varlığa dair ihtisaslaşma seviyesi artırılabilir. Ancak meselenin mantığı ortaya çıktıktan sonra makale sınırlarında örnekleri uzatmaya gerek yoktur.

6.3. Tümel ve Tikel Olarak Genel ve Özel Bilimler:

Bilimler arasındaki genelliğin üçüncü türü “mevcut” ve “bir” gibi genel araz ve gereklerin (*el-levâzım*) genelliğidir.⁷⁷ Bu genellikte yukarıdaki öteki iki genellikte olduğu gibi ne bir cinsin türünü, ne de türün sınıflarını içermesi anlamında bir genellikten bahsediyoruz. Burada genel olan şey genel arazın ve gereklerin genelliğidir. Dolayısıyla burada ortaya çıkan bilimler arasındaki genel-özel ilişkisi fasılların eklenmesiyle ortaya çıkan (bütün-parça) veya fasıllarla ortaya çıkan türlere bir de zatî ve uzak arazların eklenmesiyle ortaya çıkan (asıl-fer') bir ilişki değildir.⁷⁸ “Varlık” ve “birlik” gibi genel şeylerin altında bulunanları inceleyen bir bilim, varlık ve birliği inceleyen metafiziğin bir parçası değildir. Bu sebeple burada genel bilim ile özel bilim arasındaki ilişki tümel bilimler ve tikel bilimler şeklinde ayrıştırılabilir.

İbn Sînâ bu tarzdaki genel-özel bilimler arasında bütün-parça ilişkisi olmamasını -metafiziğin genelliğinin sebeplerini de içerecek şekilde- beş gerekçeye dayandırmaktadır.

76 Taşköprülüzâde, *Miftâhü's-saâde*, I/302.

77 İbn Sînâ, *Burhan*, 109 (188).

78 İbn Sînâ, *Burhan*, 112 (189).

[i] “Mevcut” ve “bir” gibi genel arazlar, fizik ve matematik gibi özel bilimlerin konusunun, -zatînin iki anlamıyla da- zatîsi değildir.⁷⁹ Öncelikle varlık, “türün hakikatine dahil” anlamında zatî olmadığı için yani tikelin hakikatinin cinsi veya faslı olmadığı için özelin konusunun tanımına girmez. Varlık “tanımında alınan şey” anlamında da özelin zatî arazı olmadığı için özelin tanımında alınmaz ve tersi de doğru olarak özel de genelin tanımında alınmaz. O halde özel konuları inceleyen bilimler, varlık gibi genel şeyleri inceleyen metafiziğin bir parçası değildir. [ii] “Mevcut” ve “bir” bütün konuları kuşatan bir genelliğe sahip olduklarından diğer bilimlerin mevcut ve biri inceleyen metafizikten özel olmaları gerekir. [iii] “Mevcut” ve “bir” den daha genel bir konu olmadığından metafiziğin en genel disiplin olması gerekir. Dolayısıyla metafiziğin altına gireceği üst tümel bir bilim yoktur. [iv] Nedenli varlıkların ilkesini incelemek tikel bir ilimde yapılamaz ve o ilkenin tikel bir bilimin konusu olması mümkün değildir. Çünkü onun bütün mevcutlara nispeti vardır. Öte yandan ilk ilke tümel-genel bir bilimin konusu da olamaz. Çünkü İlke tümel ve genel bir şey değildir. Bu durumda yukarıda ele alındığı üzere İlk İlke’ye dair bilim metafiziğin bir parçasıdır. [v] İlke bakımından da metafizik genel bir disiplindir. Bilimlerin ilkelerinin bir kısmı kendiliğinden açık değildir. Bu ilkeler ya o bilimin denginde olan tikel bir bilimde veya ondan daha genel bir bilimde açıklanması gerekir. Böylece kaçınılmaz olarak bilimlerin en geneline ulaşırız ve diğer bilimlerin ilkeleri bu en genel bilimde temellendirilir. Bundan dolayı bütün bilimler sanki “Eğer daire varsa [yani metafizik onun varlığını ispatlamışsa] falan üçgen şöyledir” gibi bitişik şartlı önermeleri ispatlar. İlk Felsefeye ulaşıldığında ön bileşenin varlığı açıklanarak ilkenin varlığı kanıtlanır. Bu takdirde art bileşenin var olduğuna dair burhan tamamlanır.⁸⁰

Genelliği bakımından metafiziğe ortak başka bir bilim var mıdır? Metafiziğin bütün genellik şartlarına karşılık gelecek bir gerekçeyi taşımamakla birlikte cedel ve safsata da genellik açısından metafiziğe ortaklardır. Bu nedenle metafizik, cedel ve safsata genel olmakta ortak olsalardı da birbirinden konu, inceleme tarzı, ilke ve gayeleri bakımından ayrılır. Bu tür bilimlere en genel veya en yaygın şeyleri konu almaları itibarıyla tümel bilimler, sayı ve miktar gibi varlığın belli bir özel kısmını ele alan bilimlere de tikel bilimler adı verilir.⁸¹

“Metafizik, cedel ve safsata genel olmakta ortak olsalar da bazı bakımlardan farklıdır” iddiasının örnekleri şöyle gösterilebilir:

Konu bakımından ele alındığında ilk felsefe mevcudun, birin ve bunların ilkelerinin zatî arazlarını inceler. İlk felsefenin genelliği varlık olmak bakımından varlık hakkında konuşmaktan

79 İbn Sinâ, *Burhan*, 112 (189).

80 İbn Sinâ, *Burhan*, 112 (189); “Bu ilk felsefeyi küllî ilim olarak adlandırlar. Çünkü onda araştırılan şey küllî mevcut olması yönünden küllî mevcut olması, ilkelerinin de küllî mevcut olması yönünden olmasıdır. Bu ise Bir olan Allah ve küllî mevcut olması yönünden küllî mevcudun ilişkinleridir ki bunlar da illet, malul, çokluk, birlik, güç, fiil ve mevcut olmak dışında mevcuda eklenmekten uzak olmayan şeylerdir.” İbn Sinâ, “Fi’l-ecrâmi’l-ulviyye”, *Resâil fi’l-hikme ve’l-tabiiyyat*, (Kostantiniyye: Matbaatü’l-Cevâib, 1298), 28-29.

81 Fârâbî, *Kitâbu’l-Burhân*, trc. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik, 2008), 38.

ibarettir. Dolayısıyla ilk felsefenin *belli bir konusu* vardır ki o da mutlak varlıktır.⁸² Cedel de ilk felsefe gibi genel şeyler hakkında bir araştırma yürütmekle beraber sadece varlık ve birin zatî arazlarını incelemekle yetinmez; yaygınlık kazanmış (*meşhûr*) her konunun zatî ya da uzak arazlarını inceler. Bu anlamda cedelin genelliği ne olursa olsun yaygınlığın iliştiği her şey hakkında konuşmaktır. Yaygınlık mutlak mevcuda iliştiği gibi mukayyet varlığa da ilişir. Dolayısıyla cedel, konusunun genelliği sebebiyle değil, yaygın ortak olan her şeyi konu alması itibarıyla geneldir ve bu anlamda cedelin belli bir konusu yoktur.⁸³ Safsatanın konu bakımından genelliği de cedel gibi olup bütün konuların -ister zati olsun ister olmasın- arazlarını inceler.

İnceleme tarzı bakımından ele alındığında cedel ve safsata -ister doğru ister yanlış olsun- her biri kendi tarzında bütün konular hakkında konuşur. Buna göre ilk felsefe *konusu bakımından*, cedel ve safsata ise *inceleme bakımından* tikel ilimlerden daha geneldir.⁸⁴

Bu üç ilim *ilkeleri bakımından da farklıdır*lar. Çünkü İlk Felsefe ilkelerini burhanî öncüllerden alır. Cedelin ilkesi gerçekte yaygın meşhur öncüller, safsatanın ilkesi ise yaygın veya kesin öncüllere benzeyen ama gerçekte böyle olmayan öncüllerdir.⁸⁵

Gaye yönünden ele alındığında ise ilk felsefede gaye, insanın gücü ölçüsünce hakikate ulaşmaktır. Cedelin gayesi burhana yükselmek ve topluma yarar sağlamak amacıyla meşhur öncüllerin ispatı ve nefyedilmesidir. Öte yandan cedelin gayesinin muamele ve yararı içeren adaletle galip gelmek olduğu da söylenir. Safsatanın gayesi ise felsefe süsü vermek, felsefeciyi zannedilmek ve yanlışla galip gelmektir.⁸⁶

Sonuç

Öncelikle varlıkları bir bilimde ihata etmek varlıkların çokluğu ve çeşitliliği dikkate alındığında insanın gücünü aşar. Bu nedenle bilimleri çoğaltma zorunluluğu ortaya çıkmıştır; ancak bu aklı bir zorunluluk değil, eğitimsel bir zorunluluktur. Çoğaltma zemini ise ontolojik bir arka planla hareketle önce soyut ve somut varlıklar üzerinden, sonra somut varlıkların kategorik ayrımları üzerinden, nihayet doğada ortaya çıkan doğal türleri üzerinden gerçekleştirilir. Ancak bilimlere dikkate alındığında bu tür bir arka planı ve dışta gerçekleşen hakikî birliği dikkate almak zorunlu değildir ve böyle bir zorunluluk iddiası ortaya çıkan bilimlere vakasıyla da örtüşmemektedir. Çünkü hükmî ya da itibarî birliği içeren bir konu varsayıp ona ilişkinlerin araştırılması da mümkündür. Nitekim klasik bilimlerin süreç içerisinde çoğaltılması ve Taşköprülüzâde gibi bilginlerin eserlerinde büyük bir sayıya ulaşmasının arka planında da bu vardır.

Bilimlerin tasnifinde ve hiyerarşisinde geçerli olan burhanî mantık çağdaş çalışmalarda üzerinde durulan konulardan biri değildir. Bu makalede özellikle bu konu üzerinde durulmuştur.

82 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller: Safsata*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 43; İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 328; İbn Sînâ, *Burhan*, 112 (189).

83 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, 43; İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 328.

84 İbn Sînâ, *Burhan*, 112 (189).

85 İbn Sînâ, *Burhan*, 113 (189).

86 İbn Sînâ, *Burhan*, 109 (188); Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 38-39; İbn Rüşd, *Şerhu Kitâbi'l-Burhân*, 328; İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, 43.

Bunun için de bilimler hakkındaki temel tasnif verildikten sonra bilimlerin çeşitli nitelikleri ve bunun burhanî arka planı özellikle İbn Sînâ merkezli olarak açığa çıkarılmıştır. Bilimlerin önce ve sonra şeklinde nitelenmesinin iki temeli vardır. Birincisi ontolojik bir temellendirme ile öncelik, ikincisi ise eğitimsel bir temellendirme ile sonralık tanımlanır. Ontolojik perspektiften bakıldığında metafizikten önce, pratik ve epistemolojik açıdan bakıldığında metafizikten sonra başka bir bilim bulunmaz. Bu nedenle metafizik gerçek anlamıyla “fizikten önce” (*mâ kable 't-tabîa*) ve fizikten sonradır (*mâ ba 'de 't-tabîa*).

Bilimler üstün, orta ve aşağı olarak da nitelenirler. Bu nitelermeler birincisi “varlıkta ve tanımda istîğna ve ihtiyaçsızlık”, ikincisi ise “amaç ve araç olmak” şeklinde iki temele dayanır. Birinci temele göre meseleleri varlık ve tanımda başkasına ihtiyacı olmayan metafizik üstün, meseleleri varlıkta başkasına ihtiyaç duyan ama tanımda ihtiyaç duymayan matematik orta, meseleleri hem varlıkta hem tanımda başkasına muhtaç olan doğa aşağı bilimdir. İkinci temele göre ise nazarî bilimler üstün, pratik bilimler ise aşağıdır.

Üst ve alt bilim ifadelerinin ise hem konu, hem ilke, hem meseleler, hem burhan türü bakımından kullanıldığı görülür. Bu sebeple görelî iki bilim arasındaki ilişkinin yönünün tam olarak belirlenmediği durumları ifade ettiği ileri sürülebilir ve bu nedenle de üst bilim, alt bilim gibi ifadeler müphem ve çerçevesi çizilmemiş müsamahalî ifadeler gibi görünmektedir.

Bilimlerin konuları arasında genellik özellik ilişkisi ise bilimler hiyerarşisinde ve tasnifinde önemli bir rol oynar. Aynı cinsin altında mertebeleri eşit olan türleri konu alan bilimler mertebeye eşit bilimler iken konuları açısından hiçbir genellik ve özellik ilişkisi olmayanlar ise ayrık bilimlerdir. Konuları arasında genellik-özellik ilişkisi bulunmayan bilimler doğal olarak aralarında bir hiyerarşi oluşturmazlar. Konuları arasında genellik-özellik ilişkisi bulunan bilimler bu ilişkisinin türüne göre bütün-parça, asıl-fer', tümel-tikel bilimleri ortaya çıkarır. Genel özel ilişkisi de farklı tarzlarda kurgulanabilir. Mesela genel-özel ilişkisi bir cinsle eklenen fasıllarla bir tür tespit edilmesi ve onun bilimin konusu kılınması şeklinde olursa bu inceleme, türü cinsten ayırıp bilimin dışına çıkarmaz, sadece özel olanı genel olanın parçası yapar ve böylece bir cinsin farklı türleri incelenir. Bir cinsin farklı türlerinin incelenmesi parça bilimleri ortaya çıkarır. Parça bilimler ise dallandırılabilir ki bunlar ferî bilimler adını alır. Bu durumda parça bilimler ferî bilimlere göre aslî bilim adını alır. Genel özel ilişkisi ferî bilimleri ortaya çıkaracak şekilde bir başka tarzda da kurgulanabilir. Mesela bilim belli bir türün işlenilerinin tamamını değil de bir kısmını bir kayıtla inceler veya bir kayıtla cinsten belli bir sınıfı ayırarak incelerse ferî bilimler ortaya çıkar. Genel özel ilişkisi üçüncü bir tarzda daha kurgulanabilir ki bu da tümel ve tikel bilimleri ortaya çıkarır. Mesela genellik cins, tür, sınıf gibi değil de genel arazların genelliği tarzında olması böyledir. Bu şekilde ortaya çıkan bilimlerden varlığı inceleme tarzlarına göre felsefe, cedel ve safsata tümel bilimler iken diğer bilimler tikedir.

Sonuç olarak bilimler meselelerinin varlıktaki hiyerarşisine bağlı olarak önce ve sonra, değerine göre üstün, orta ve aşağı, konuları arasındaki genel-özel ilişkisi itibarıyla ise bütün-parça, asıl-fer' ve tümel-tikel şeklinde sıfatlarla adlandırılırlar. Bilimler konularıyla ayrışır;

varlığın taksimindeki cinsi, türü veya özel kayıtlarla hakiki veya itibarî birlik oluşturan bir konuyu incelemeleri itibarıyla de belli bir hiyerarşi oluştururlar. Bu hiyerarşi ve ayırışma ise burhanda ele alınan konu, mesele ve ilkeler incelemesiyle temellendirilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altaş, Eşref. “Fahredden er-Râzî'nin İlimler Ansiklopedisi: Câmi'ü'l-ulûm ya da Hadâiku'l-envâr”. *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı. 93-144. İstanbul: Klasik, 2019.
- Arıcı, Mustakim. “Temel Problemler Ekseninde Tasnifü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri”. *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı. 38-42. İstanbul: Klasik, 2019.
- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary. İstanbul: YKY, 2005.
- Bakar, Osman. *Classification of Knowledge in İslam*, Kuala Lumpur, 1992.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, thk. Albert Nasri Nadir. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2. bs., 1968.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-Burhân*. trc. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik, 2008.
- İbn Rüşd. *İkinci Analitiklerin Orta Şerhi: Telhîsu Kitâbi'l-Burhân*. nşr. ve trc. Hacı Kaya. İstanbul: Klasik, 2015.
- İbn Rüşd. *Şerhu Kitâbi'l-Burhân li-Aristoteles*. thk. Abdurrahman Bedevi. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1984.
- İbn Sînâ. “Fi'l-ecrâmi'l-ulviyye”. *Resâil fi'l-hikme ve'l-tabiiyyat*. Kostantiniyye: Matbaatü'l-Cevâib, 1298.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifa: İkinci Analitikler Burhan*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifa: Mantığa Giriş Medhal*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifa: Metafizik I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), I/ 13-14 (31).
- İbn Sînâ. *Mantiku'l-meşrikiyyin: el-Kasidetü'l-müzdevce fi'l-mantık*. tsh. ve nşr.: Muhyiddin el-Hatib - Abdüfettah el-Fetlan. Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'âşi, 2. bs., 1405.
- İbn Sînâ. *Sofistik Deliller: Safsata*, trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Uyünü'l-hikme*. thk. Abdurrahman Bedevi. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 2. bs. 1980.
- İbnü'l-Ekfânî. *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esnâ'l-makâsîd fi envâi'l-İlim*. thk. Abdülmunim Muhammed Ömer. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1990.
- Kannevcî, Sıddik Hasan. *Ebcedü'l-ulûm*, Dımaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1978.
- Kaya, M. Cüneyt. “İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâ'sı: Tahkik ve Tercüme”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 1-40.
- Kuşlu, Harun. “Ebû Bişr Mettâ'dan İbn Sînâ'ya Mantığın Konusu: Söz ve Lafızlar mı Yoksa İkinci Makul

- Anlamlar mı?”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (2019), 1-28.
- Molla Sadra. *Şerh ve ta'likai Sadri'l-Müteellihin ber İlahiyyat-ı Şifa şeyhü'r-reis Ebû Ali Hüseyin İbn Sînâ*, thk. thk. Necefkuli Habibi. 2 Cilt. Tahran: Bünyad-ı Hikmet-i İslami Sadra, 1382 hş.
- Musametov, Bakhadir. *Sınırda Durmak: İslam Felsefe-Bilim Tarihinde Metabasis Sorunu*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Nerakî, Muhammed Mehdî b. Ebû Zer Kâşânî. *Şerhu'l-İlahiyyât min Kitâbi's-Şifâ*, zir-i nazar: Mehdi Muhakkik. Tahran: Müessesesi-i Mütâlaât-ı İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şube-i Tahran, 1986/1365.
- Odabaş, Ömer. *İbn Sînâ'da Bilimsel Yönteme Giriş Konu İlke ve Mesele*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Özturan, Mehmet. “Seyyid Şerif Cürçânî'nin Risâle fi taksîmi'l-ilm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”. *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Nisan 2015), 101-138.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyuboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Râzî, Fahreddin. *el-Erba'in fi usûliddîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1985), I/23-25.
- Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu Uyûni'l-hikme*. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1373 hş.
- Sadrüşşeriâ. *et-Tavzih ala't-Tenkîh*, 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1306.
- Şenel, Cahit. “İbnü'l-Ekfânî'nin İrşâdü'l-kâsîd'da İlimler Sınıflandırması”. *İlimleri Sınıflamak İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, ed. Mustakim Arıcı. Xx-xxx. İstanbul: Klasik, 2019.
- Şîrâzî, Kutbüddîn. *et-Tuhfetü's-Sa'diyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3649.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *el-Livâü'l-merfû' fi hall-i mebâhisi'l-mevzu: İlimlerde Konu, İlke ve Meseleler - Felsefe ve Kelamda Konu Tartışmaları*, thk. ve çev. Eşref Altaş. İstanbul: İlem Yayınları, 2022.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzûâtı'l-ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Taştekin, Sümeyye. *Klasik Mantıkta Tam Tanım ve İmkânı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Teftâzanî, Sa'düddin. *et-Telvîh*. 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-hayriyye, 1306.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ. *Mevsûatu Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc; çev. Corc Zeynati - Abdullah Halidi. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- Yûsî, Ebû'l-Mevâhib el-Hasen b. Mes'ûd. *el-Kânûn fi ahkâmi'l-ilm ve ahkâmi'l-âlim ve ahkâmi'l-müteaallim*, thk. Hamîd Hamanî. b.y. Matbaatü Şâletü'r-Rabat, 1998.